

FELSEFE DÜNYASI

2023 KIŞ/WINTER Sayı/Issue: 78

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve TÜBITAK ULAKBIM/TR DİZİN tarafından dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is published biannually. It is indexed by Philosopher's Index and TUBITAK ULAKBIM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Prof. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Sebile Başok Dış (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Kenan Tekin (Boğaziçi Üniversitesi)

Dr. Nazan Yeşilkaya (Şirnak Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri/Spelling and Language Editors

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)

Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi)

Hatice İpek KESKİN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Fiyatı/Price: 150,00 TL | **Basım Tarihi :** Aralık 2023, 300 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 231 54 40

<https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN: TR22 0001 5001 5800 7288 3364 51

Tasarım / Design: Turku Ajans

Baskı / Printed: Rebrobir Matbaa
1514. Sokak, No: 23, 06378 İvedik OSB
Yenimahalle / Ankara

Tel: 0(312) 395 20 29 | **Sertifika No:** 47381

REFORMCU EPİSTEMOLOJİ: TEMEL UNSURLAR, İTİRAZLAR VE YENİ BAKIŞ AÇILARI

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 78, 2023, ss. 219-260.

Geliş Tarihi: 06.10.2023 | Kabul Tarihi: 07.12.2023

DOI: 10.58634/felsefedunyasi.1372505

Araştırma Makalesi

Musa YANIK*

Giriş

Edmund Gettier'in (1927-2021) 1963 yılında yayınlamış olduğu, "Gerekleştirilmiş Doğru İnanç Bilgi midir?" (*Is Justified True Belief Knowledge?*)¹ başlıklı makalesi, çağdaş epistemolojinin seyrini değiştiren çalışmalardan biri olmuştur. Gettier, adı geçen makalesinde, Platon'dan bu yana "gerekleştirilmiş doğru inanç" olarak bilinen klasik bilgi tanımından hareketle, gerekçelendirmenin zorunlu bir koşul olup olmadığını sorgulamış ve bu problemi, "Gettier Durumları/Örnekleri" olarak bilinen açıklamalarla tartışmaya çalışmıştır. Gettier, çalışmasında, geleneksel bilgi tanımı içerisinde yer alan üç kritere ek olarak, dördüncü bir kritere ihtiyacımız olup olmadığı sorusu üzerinde durmuş ve geleneksel üçlü bilgi tanımının tesadüfen edindiğimiz bilgileri kapsamadığını göstermiştir.² Bundan dört yıl sonra 1967 yılında, Gettier'in yakın arkadaşlarından birisi olan Alvin Plantinga (1932-) tarafından kaleme alınan "Tanrı ve Diğer Zihinler" (*God and Other Minds*)³ isimli çalışma içerisinde ise kısaca teistik inancın gerekçelendirilmesinde, önermesel bir delile ihtiyacımız olmadığını öne süren ve dini epistemolojiye yeni ufuklar kazandıracak olan "Reformcu Epistemoloji" (*Reformed Epistemology*) yaklaşımının temelleri atılmıştır. Dini epistemoloji denilince akla

* Doktorant, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Felsefesi, ORCID: 0000-0003-4155-933X, e-mail: musayanik52@gmail.com

1 Edmund L. Gettier, "Is Justified True Belief Knowledge", *Analysis*, 6/23, (1963), 121- 123.

2 Roderick Chisholm, "Bilgi Nedir?", *Epistemoloji: Temel Metinler* içinde, ed. Hasan Yücel Başdemir, (Ankara: Hitit Yayınları, 2010), 118; Robert Audi, *Epistemoloji: Bilgi Teorisine Çağdaş Bir Giriş*, çev. Melis Tuncel, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 247.

3 Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God*, (Ithaca: Cornell University Press, 1967).

ilk gelen filozoflardan birisinin Plantinga olduğunu söylersek bu pek yanlış olmayacaktır. Dahası Plantinga, çağdaş epistemoloji içerisinde de güvenilirlik (*reliabilism*), erdem epistemolojisi (*virtue epistemology*) ve uygun işlevselcilik (*proper functionalism*) gibi farklı yaklaşımlar söz konusu olduğunda, ön plana çıkan isimlerin başında gelmektedir.

Bu yaklaşımın baş aktörlerinden olan Plantinga, yukarıda adını andığımız “Tanrı ve Diğer Zihinler” (*God and Other Minds*) isimli çalışmasında, büyük ölçüde teistik kanıtlar (doğal teoloji) olarak bilinen argümanları eleştirmeye çalışmış ve hiçbirini sağlam bulmadığını (belki de ontolojik argüman hariç) ifade etmiştir.⁴ Ayrıca bu sonuç, teistik inancın rasyonel olabilmesi için, argümanlara ihtiyaç duyulmadığı gözlemini de beraberinde getirmiştir. İleri ki yıllarda Nicholas Wolterstorff ile kaleme aldıkları “İman ve Rasyonalite” (*Faith and Rationality*)⁵ isimli çalışmayla birlikte, reformcu epistemolojinin gelişim süreci de başlamıştır. Plantinga’nın reformcu epistemoloji içerisinde yapmaya çalıştığı en önemli şey, genel olarak teizmin, özel olarak ise Hristiyan inancının, epistemik olarak rasyonel ya da güvenceye sahip olabileceğini göstermektir. O, teistik inancı, bilgi olarak kabul ettiğimiz sağduyu inançlarımızla aynı seviyede olduğunu göstermeye çalışmış ve bunu yaparken zengin bir kavram dünyasını beraberinde getirmiştir.

Esasında epistemolojik, yani felsefi bir yaklaşım olan reformcu epistemolojinin, teolojik yönleri de yok değildir. Zira bu yaklaşımın, ilahi his yetisi (*sensus divinitatis*) gibi bazı temel kavramları, Kalvinizm’e kadar dayanır. Bu sebeple onu, teoloji ile felsefe arasında orta yolda bulunan ve uzun yıllara dayanan bir proje olarak betimlememiz yanlış olmayacaktır. Bu yaklaşımın erken dönemini, “kanıtsalci itiraz” (*evidentialist objection*) olarak bilinen ve yeterli bir kanıtı dayanmaksızın bir önermeye inanmanın rasyonel açıdan doğru olamayacağı şeklinde ifade edilen itirazın eleştirilmesi fikri oluşturur. Bir bakıma eleştirel ya da olumsuzlama dönemi diyebileceğimiz bu evre, yukarıda adını andığımız “İman ve Rasyonalite” isimli çalışmayla tamamlanmıştır. İkinci evre ise, Plantinga’nın 1993-2000 yılları arasında yayınladığı ve “güvence” (*warrant*) dönemi olarak tanımlanan üç eserden⁶ oluşur. Bu çalışmalardaki esas amaç ise, Descartes ve Locke gibi iki önemli düşünürün ve adları onlarla birlikte anılan içselcilik (*internalism*), deontolo-

4 Plantinga, *God and Other Minds*, 268.

5 Alvin Plantinga & Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983).

6 Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function*, (New York: Oxford University Press, 1993); Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate*, (New York: Oxford University Press, 1993); Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief*, New York: Oxford University Press, 2000).

jizm (*deontology*) ve gerekçelendirme (*justification*) gibi kavramların eleştirilmesi fikri oluşturur.⁷ Dahası bu dönem, yalnızca eleştirel değil, ayrıca bir inancın bilgiye dönüşebilmesinin şartlarını ve doğrulanmış bir bilgi olarak kabul edilebilmesinin koşullarını öne sürmesi açısından, bir bakıma reformcu epistemolojiye, nihai halini verme dönemidir.

Bununla birlikte reformcu epistemoloji projesi, sağduyuya dayalı inançları, bilginin açık örnekleri olarak kabul eden Thomas Reid'e ve onun Reidian epistemolojisine kadar götürülebilir.⁸ Ve dahası bu proje, erdem epistemolojisinin bazı biçimleriyle de ilişkilendirilir.⁹ Ayrıca, klasik temelcilik (*classical foundationalism*), içselcilik (*internalism*) ve dışsalcılık (*externalism*) gibi, çağdaş epistemolojik tezleri de gündemine alarak, oldukça kapsamlı tartışmaları da beraberinde getirir.¹⁰ Nitekim Plantinga, reformcu epistemoloji içerisinde, Aquinas/Kalvin (A/C) dediği bir modelde, genel olarak teistik inancın güvenceye sahip olup olmadığını tartışmaya açar ve bu model içerisinde, reformcu epistemolojiyi, içselciliğin karşıtı olan dışsalcı tezle ilişkilendirmeye çalışır.¹¹ Bu modele göre, ancak uygun işleyen, doğruyu başarıyla hedefleyen ve bunun gerçekleşmesine olanak sağlayan ve uygun ortamlarla birleşen bilişsel yetilerin ürettiği bir inanç, güvenceye sahip bir inançtır. Plantinga'ya göre bu sınıflandırmaya giren, sağduyuya, sezgiye, hafızaya dayalı, algısal ve a priori inançlar gibi temel olan inançlar, önermesel bir kanıt olmaksızın, yukarıdaki koşulları karşılaması durumunda, güvenceye sahip olmuş olur.¹² Elbette A/C modelleri içerisinde tartışılan teistik inançta, algısal veya hafızaya dayalı inançlar gibi, yine yukarıdaki koşulları karşılaması durumunda, güvenceye sahip olmakla beraber, ayrıca temel bir inanç olmuş olur.

Aslına bakılırsa A/C modeli, yukarıda adını andığımız *sensus divinitatis* gibi önemli kavramları da içerisinde barındırır. Zira Plantinga'ya göre sen-

7 Plantinga, *Warrant: Current Debate*, 5; Mehmet Sait Reçber, "Plantinga, Bilgi ve Doğru İşlevselcilik," *Felsefe Dünyası Dergisi*, 38/2, (2003), 42.

8 Nicholas Wolterstorff, *Thomas Reid and the Story of Epistemology*, (New York: Cambridge University Press, 2001), 262-271; Dale Tuggy, "Reid's Philosophy of Religion", *The Cambridge Companion to Thomas Reid* içinde, ed. Terence Guneo & René van Woudenberg, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 299-301.

9 Bkz. Kemal Batak, "Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, (2016) 8; Ernest Sosa, "Review: Proper functionalism and virtue epistemology", *Noûs*, 27, (1993), 51-65.

10 Bkz. Deane-Peter Baker, "Plantinga's Reformed Epistemology: What's the Question?", *International Journal for Philosophy of Religion*, 57, (2005), 77-103; James Beilby, *Epistemology as Theology*, (London: Ashgate, 2005).

11 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 450-456; Jullian Willard, "Plantinga's Epistemology of Religious Belief and the Problem of Religious Diversity", *Heythrop Journal*, 19, (2003), 286.

12 Alvin Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, (Michigan: Eerdmans Publishing, 2015), 77-78.

sus divinitatis, kişinin, teistik inançlar için çıkarımsal olmayan gerekçeler elde edebileceği bilişsel bir yeti veya mekanizma olması bakımından, reformcu epistemoloji projesinde kritik bir role sahiptir.¹³ Dahası bu yeti, Tanrı'nın, insanları kendisini bilme suretiyle yaratması bakımından da önemli bir açıklamanın gerekçesini oluşturur. Öte yandan Plantinga'nın öne sürmüş olduğu A/C modeli, iki farklı modeli de beraberinde getirir. Birinci model, Yahudilik ve İslam gibi, genel anlamda diğer teistik dinleri içerisine alırken, genişletilmiş model olarak ifade edilen ikinci modelde ise, özellikle Hristiyan inancı ön plana çıkar.

Bu makalede, ilk olarak reformcu epistemolojinin temel açıklamalarını ve ona yöneltilen itirazları değerlendirmeye çalışacağım. Sonrasında, bu yaklaşıma dair yenilik iddialarını ele alıp, bahsi geçen yeni bakış açılarını irdeleyeceğim. Ayrıca, reformcu epistemolojiyi, İslam teizmi gibi diğer teistik dinler açısından değerlendiren çalışmaları ortaya koyup, bu modelleri ve itirazları soruşturacağım. Bu bakımdan makalede, reformcu epistemolojinin yeni bakış açılarına sahip olup olmadığının ve önermesel bir inancı da içerisinde barındıran diğer teistik inançların durumunun üzerinde durmaya çalışılacaktır.

1. Klasik Temelcilik ve Kanıtsalcılığa Yönelik İtirazlar

Din felsefesi içerisinde yürütülen tartışmalar, her ne kadar büyük ölçüde metafizik ve ontolojiyle ilgili olsa bile, özellikle son 20-30 yıl boyunca analitik epistemolojide yaşanan gelişmeler, dini epistemolojiye de oldukça büyük zenginlikler kazandırmıştır.¹⁴ Nitekim, teistik inancın ontolojik statüsüne, yani Tanrı'nın varlığına yönelik itirazlar bir ölçüde bu varlığa duyulan inançla ya da onun epistemolojik statüsüyle de yakından alakalıdır. Bu gelişmeler içerisinde dikkat çeken yaklaşımlardan biri ise, reformcu epistemolojidir. Bu yaklaşımı iyi bir şekilde ifade edebilmek için, öncelikle onun itiraz ettiği hususlara bakmamız yerinde olacaktır.

Reformcu epistemolojinin itiraz yönelttiği hususlardan biri, kanıtsalcılık olarak bilinen teoriyle ilgilidir. Esasında kanıtsalcılığın kendisi, "kanıtsalci itiraz" olarak ifade edilir ve en çok bilindiği şekliyle, W. K. Clifford'un (1945-1879) şu sözleriyle tanımlanır; "yetersiz kanıtı dayanarak herhangi bir şeye inanmak, her zaman, her yerde ve herkes için yanlıştır."¹⁵ Özünde kanıt ih-

13 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 8.

14 Nicholas Wolterstorff, "Epistemology of Religion", *The Blackwell Guide to Epistemology* içinde, ed. John Greco & Ernest Sosa, (Oxford: Blackwell, 2017) 310; Nicholas Wolterstorff, "How Philosophical Theology Became Possible within the Analytic Tradition of Philosophy", *Analytic Theology: New Essays in the Philosophy of Theology* içinde, ed. Oliver D. Crisp & Michael C. Rea, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 107.

15 W. K. Clifford, "Ethics of Belief", *Philosophy of Western Religions: An Open Educational Resource* içinde,

tiyacını dile getiren bu açıklama, örtük olarak bir takım etik hususları da içerisinde barındırır. Peki buradaki kanıt nasıl bir şeydir? Epistemoloji içerisinde kanıt kavramından bahsettiğimiz zaman, neyi kastetmiş oluruz? Reformcu epistemolojinin mimarlarından olan Plantinga'ya göre kanıtsalcı itiraz, Tanrı'ya olan inancın, yalnızca sağlam kanıtlarla gerekçelendirildiği takdirde rasyonel olabileceğini öne süren bir teoridir.¹⁶ Öyleyse sağlam kanıt nasıl bir şeydir? Bir kanıtın sağlam ya da geçerli olmasının koşulu nedir? Esasında kanıtsalcılık ile klasik temelcilik olarak bilinen yaklaşımın yakın bağları vardır. Bu yaklaşım, bir inancın temel olabilmesi için karşılaması gereken kriterlere ilişkin açıklamaları içerisinde barındırır. Onu şöyle formüle edebiliriz:

Bir A önermesi, herhangi bir S kişisi için, ancak ve ancak sarsılmaz/değiştirilemez veya apaçık/seçik ve duyulara açık/seçik olması durumunda temeldir.¹⁷

Tarihsel olarak John Locke'a kadar geriye götürülebilecek olan klasik temelcilik, bilhassa dini epistemoloji tartışmalarında, teistik inancın gerekçelendirilmesinin ve bir kanıtla sahip olmasının, bu kriterleri karşılamasına bağlıdır. Öyleyse klasik temelcilik, tam olarak temel olan inanç türlerinin, apaçık/seçik inançlar ve sarsılmaz/değiştirilmez inançlar olduğunu ve diğer tüm inançların, önermesel kanıtlar temelinde, yani diğer inançlardan gelen argümanlar yoluyla ve apaçık/seçik veya sarsılmaz/değiştirilemez temellere dayanan argümanlar yoluyla kabul edilmesi gerektiğini öne sürer. Dolayısıyla kanıtsalcı itirazın özünü, klasik temelciliğin öne sürdüğü koşullar belirler. Buna göre $1 + 1 = 2$ veya hiçbir şeyin aynı anda hem kırmızı hem de yeşil olamaması gibi inançlar, bu türden inançlardır. Ancak kanıtsalcı itiraza göre teistik inanç, klasik temelciliğin koşullarını karşılamadığı için, gerekçelendirilmiş veya haklılandırılmış değildir. Ayrıca bu inanca sahip bir kişi, inancıyla ilgili sağlam ve geçerli önermesel kanıtlara sahip olmadığı için, epistemik görevini de ihlal etmektedir.¹⁸ Onun örtük olarak öne sürdüğü etik itirazda buradan ileri gelir.

---

ed. Noah Levin, (CA: N.G.E. Far Press, 2019), 21; Jonathan L. Kvanvig, "The Evidentialist Objection", *American Philosophical Quarterly*, 20/1, (1983), 47.

16 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 22.

17 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 98; Richard Feldman, *Epistemology*, (New Jersey: Prentice Hall, 2003), 45; Richard Feldman & Earl Conee, "Evidentialism", *Evidentialism: Essays in Epistemology* içinde, ed. Earl Conee & Richard Feldman, (New York: Oxford University Press, 2004), 83.

18 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 19; Nebi Mehdiyev, "Temelcilik", *Çağdaş Epistemolojiye Giriş* içinde, ed. Nebi Mehdiyev, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 131-133; Nicholas Wolterstorff, "Introduction", *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* içinde, ed. Alvin Plantinga & Nicholas Wolterstorff, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983), 6; Alvin Plantinga, "Reason and Belief in God", *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* içinde, ed. Alvin Plantinga & Nicholas Wolterstorff, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983), 24.

Diğer yandan kanıtsalcılık, epistemolojik olarak içselcilik ile de kol koldur ve buna göre içselcilik, bir inancın gerekçelendirilebilir olmasının, içsel durumlarımızın bir işlevi olması gerektiğini öne süren bir bilgi teorisidir. İçselcilik, inançlarımız arasındaki ilişkilere, bilinçli olarak içsel erişimimiz olduğunu vurgular ve bir inancın haklı gerekçesinin, bir şekilde inananın kendisi için bilişsel olarak erişilebilir olması gerektiğini ön plana çıkarır. Roderick Chisholm'ün (1916-1999) tarif ettiği şekliyle buradaki fikir, epistemik failin, kendi inançlarına derinlemesine nüfuz ettiğini ve tefekkürü bir bakışa sahip olabileceğini düşünmekten ileri gelir. İçselciliği, kanıtsalcılık açısından değerlendirdiğimizde, bir epistemik fail için kanıtın varlığı, failin bu kanıt tefekkürü bir şekilde erişebilecek ve aynı zamanda bunun kanıt olduğunu da tefekkürü olarak belirleyebilecek bir konumda olmasıyla ilişkilidir.¹⁹

Reformcu epistemoloji, teistik inanca yöneltilen bu kanıt itirazına, bütünüyle kanıtsalcılık karşıtlığı veya klasik temelcilik karşıtlığından ziyade, epistemolojik olarak dışsalcı bir yanıt sunarak cevap verir. Nitekim dışsalcılık, esasında içselciliğin reddidir. Dışsalcılığa göre inançların gerekçelendirilmesinde, inananın içsel durumlarından daha fazlası, yani öznenin dışındaki süreçler de önem arz eder. Dışsalcılık içerisinde çok farklı teorilerde mevcuttur. Bunlardan biri olan güvenilirci yaklaşıma göre, bir inancı epistemik olarak gerekçelendiren şey, o inancın oluşturulduğu nedensel sürecin bilişsel güvenilirliğine bağlıdır.²⁰ Bu yaklaşım önemlidir, zira reformcu epistemoloji için hayati öneme sahip olan uygun işlev konusu, esasında bir güvenilirci ve dolayısıyla da dışsalcı bir yaklaşımın ürünüdür. Uygun işlevselciliğe göre ise bir inanç, uygun işleyen, hiçbir düzensizliğe veya işlev bozukluğuna maruz kalmayan bilişsel yetiler tarafından üretilmesi durumunda geçerlidir. Plantinga açısından bu husus oldukça öneme haizdir; çünkü uygun işlev, onun güvence anlayışının ilk unsurunu oluşturur. Buna göre bir inanç, ancak o kişinin yetileri düzgün çalışıyorsa ve bu inancın üretilmesinde ilgili herhangi bir işlev bozukluğuna tabi değilse, o kişi için güvenceye sahip olmuş olur.²¹

19 Roderick Chisholm, *Theory of Knowledge*, (New Jersey: Third Edition, Prentice Hall, 1989), 7; Kemal Batak, "Epistemik İçselcilik ve Dışsalcılık", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (2008), 43-44; John Greco, "Internalism and Epistemically Responsible Belief", *Synthese*, 85, (1990), 245; Duncan Pritchard, *What Is This Thing Called Knowledge*, (London, New York: Routledge, 2006), 53.

20 David Armstrong, *Belief, Truth and Knowledge*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 165; Hilary Kornblith, "Internalism and Externalism: A Brief Historical Introduction", *Epistemology: Internalism and Externalism* içinde, ed. H. Kornblith, (Oxford: Blackwell Publishers, 2001), 2; Plantinga, *Warrant and Proper Function*, 46-47.

21 Plantinga, *Warrant and Proper Function*, 46-47; Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 30; Alvin Plantinga, "Is Belief in God Properly Basic?", *Nous*, 15, (1981), 44-51; Plantinga, *Warrant: Current Debate*, 3-31.

Reformcu epistemoloji taraftarları, klasik temelciliğin ciddi problemlerle yüzleşmesi gerektiğini iddia ederler. Nitekim Plantinga'ya göre klasik temelciliğin kendisi, apaçık/seçik veya sarsılmaz/değiştirilmez önermelerden oluşmadığı ve bu koşulu karşılamadığı için kendi kendine referansla birtakım problemler yaşar.²² Bu durumda bir teistin, kanıtsalci itirazı ciddiye almaması gerektiği söylenebilir mi? Pek değil. Zira kanıtsalci itirazın, klasik temelciliğe dayanması zorunlu değildir. Dolayısıyla bu konuda teistik inanca itiraz yönelen bir kişi, teistik inancın gerekçelendirilmesi için, bazı kanıtlara dayandırılarak kabul edilmesi gerektiği konusunda klasik temelcilerle aynı fikirde olabilir; ancak, klasik temelciliğin tezi konusunda onlara katılmak durumunda değildir. Bu durumda itiraz eden kişinin, klasik temelciliğin mustarip olduğu problemle karşılaşması gerekmez.

Reformcu epistemoloji yanlılarının, klasik temelciliğe yöneltmiş olduğu bir eleştiri daha vardır. Klasik temelciliğe göre, örneğin arka bahçemde bir ağaç olduğuna veya arka bahçemde bir ağaç gördüğüme inanabilmem için, kendiliğinden apaçık/seçik veya sarsılmaz/değiştirilmez önermelerin kanıtına dayanan bir önermeye sahip olmam gereklidir.²³ Ama bu önerme için bu türden bir kanıtım olmayacağı açıktır. Öyleyse benim algıya dayalı olan bu inancımın durumu nedir? Plantinga'ya göre, algıya, hafızaya ve geçmişin bilgisine dayanan inançlarımız, bizim kontrolümüz altında değildir. Dolayısıyla bu türden inançlara inanmakla inanmamak arasında bir seçim yapabilmemiz mümkün değildir. Sözüm ona, geçmişte çoğu zaman arka bahçemde bir ağaç varmış gibi görüldüğünde, orada gerçekten bir ağaç olduğuna inanabilmem gibi, şimdi baktığımda da orada yine bir ağacın var olduğuna, yani muhtemelen bu sefer orada gerçekten bir ağaç olduğuna inanırken, bana o tanıdık şekilde görünen şeye inanıp inanma seçiminde kendimi bulmuş olmam.²⁴ Bu durumda, böyle bir inanca sahip kişi, kanıtsalci itirazın öne sürdüğü şekilde, epistemik görevini ihlal mi etmektedir? Plantinga açısından bu sorunun yanıtı, açıkça hayırdır. Çünkü orada bir ağaç olduğuna dair inancımı oluşturup oluşturmamak bana bağlı değildir. Eğer bu inanca sahip olmak benim iradem dahilinde değilse, o zaman bu şartlarda epistemik görevime aykırı davranmış da olamam.²⁵ Geldiğimiz nokta itibarıyla,

22 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 22; Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 90; Plantinga, "Reason and Belief in God", 47-55; Timothy McGrew, "A Defense of Classical Foundationalism", *The Theory of Knowledge: Classical and Contemporary Readings* içinde, ed. Louis P. Pojman, (New York: Wadsworth, 2003), 200.

23 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 176; Richard Grigg, "Theism and Proper Basicity: A Response to Plantinga", *International Journal for Philosophy of Religion*, 14, (1983), 123-127.

24 Plantinga, "Reason and Belief in God", 49-59; Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 23.

25 Plantinga, "Reason and Belief in God", 79-88; Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 98.

reformcu epistemolojinin klasik temelciliğe yöneltmiş olduğu itirazları, şu şekilde formüle edebiliriz:

- (1) Klasik temelciliğe göre, yalnızca belirli inançlar (kendiliğinden açık/seçik ve sarsılmaz/değiştirilemez ise) tam anlamıyla temeldir.
- (2) Eğer klasik temelcilik doğruysa, o halde diğer zihinlerin varlığına dair inançlarımız, geçmişin bilgisine dair inançlarımız, algısal inançlarımız ve hafızaya dayalı inançlarımız vb. gibi inançlarımızın çoğu, tam anlamıyla temel değildir.
- (3) Klasik temelciliğin aksine, (2)'de listelenen inançların tam anlamıyla temel olduğunu düşünmek mantıklıdır.
- (4) Dahası klasik temelcilik, kendi kriterine uymadığı için, kendi kendine referansla tutarsızdır. Zira bu kriter ve tanıma, kendiliğinden açık/seçik ve sarsılmaz/değiştirilemez inançlar yoluyla ulaşılmaz.
- (5) Dolayısıyla klasik temelcilik yanlıştır.²⁶

Bu noktada kısmi bir değerlendirme yapacak olursak, reformcu epistemolojinin öne sürmüş olduğu itirazlar, gerçekten de yerindedir. Zira en başta klasik temelciliğin kanıt kriteri için öne sürmüş olduğu koşullar oldukça katıdır. Bu nedenle bahsi geçen standardı karşılayabilecek kanıtlarda yok denecek kadar azdır. Daha ilginç ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, bu yaklaşımın, kendi kanıt kriterine uymamasıdır. Klasik temelciliğin, inanç oluşturan yetilerimizi oldukça dar bir alana hapsedmesi, birçok problemi de beraberinde getirir. Çünkü algı, hafıza ve diğer zihinler gibi birçok inancımız, klasik temelciliğin bu katı kanıt kriteri nedeniyle, dışarıda kalır. Elbette reformcu epistemoloji taraftarlarına göre bu kriter, Tanrı'ya duyulan inancı da kapı dışarı etmiş olur. Öyleyse Tanrı inancının durumu nedir?

2. Reformcu Epistemolojinin Temel Unsurları

Reformcu epistemoloji yanlılarına göre Tanrı inancı, temel bir inançtır. Dahası bu inanç, upuygun bir temele sahiptir. Peki ama nasıl? Klasik temelci kriteri geçersiz kıldığımızda bu sonuca ulaşabilir miyiz? Bu hususla ilgili olarak Plantinga, öncelikle Tanrı inancını, algısal inançlarla (Bir ağaç görüyorum), hafıza inançlarıyla (Bu sabah kahvaltı yaptığımı hatırlıyorum) ve diğer zihinlere atfedilen inançlarla (Şu kişi acı çekiyor) karşılaştırma-

²⁶ Erik Baldwin & Tyler Dalton McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions: Prospects and Problems*, (London: The Rowman & Littlefield Publishing, 2019), 6.

ya çalışır ve bunların temel inançlar olduğunu iddia eder.²⁷ Örneğin, “Şu kişi vardır” yerine, “Şu kişi acı çekiyor” inancına sahip olduğumuzu düşünelim. Diğer zihinlere attığımız inançlarımızdan olan, “Şu kişi acı çekiyor” inancımızda haklı olabiliriz. Zira bunu, birincisinden, yani “Şu kişi vardır” inancından çıkarabilmemiz mümkündür. Öyleyse ilk inancımız temel, ikinci inancımız ise, temel bir inançtan çıkarabildiğimiz için yine temel bir inançtır. Plantinga’ya göre aynı şey, Tanrı inancı içinde geçerlidir. Örneğin, “Bu çiçek Tanrı tarafından yaratılmıştır” veya “Bu engin ve karmaşık evren Tanrı tarafından yaratılmıştır” gibi şeylere inanma eğiliminde olabiliriz. Ya da kötü bir şey yaptığımızda, “Tanrı’nın bunu onaylamadığı” inancını geliştirebiliriz. Benzer şekilde bir teist, Kutsal Kitabı okurken, “Tanrı benimle konuşuyor” şeklinde bir inanca sahip olabilir. Dolayısıyla bütün bu inançlar “Tanrı vardır” şeklinde bir inancı gerektireceği için temel olmuş olur. Zira birincisinden, ikincisini çıkarmış oluruz.²⁸

Buradaki benzerlik, yani diğer zihinler, algısal inançlar ve hafızaya dayalı inançlarımızla Tanrı inancının benzer olması, reformcu epistemoloji açısından kritik bir noktaya denk gelir. Nitekim bu benzerlik ya da eşitlik “Parite (eşitlik) Tezi” olarak ifade edilir ve hiçbir özel koşulun olmadığı durumlarda teistik inançlarla yukarıdaki türden inançların aynı tür ve düzeyde gerekçelendirmeye sahip oldukları (çıkarımsal olmayan, normatif ve uygun temele sahiptirler) iddia edilir. Bu tezi şöyle formüle edebiliriz:

Uygun koşullar altında, hiçbir geçersiz kılıcı durum yoksa, S’nin p ’ye olan inancı (burada p , Tanrı hakkında bir inançtır), S’nin p^* ’ye olan inancı (burada p^* ’yi algısal, hafızaya dayalı ya da diğer zihinlere yönelik bir inanç olarak düşünebiliriz) ile aynı normatifliğe ve uygun temele (en güçlü düzeye) sahiptir.²⁹

Bu tezin farklı bir versiyonunu, algısal inançlar ile Tanrı inancının benzer olduğunu göstermek için William Alston (1921-2009) kullanır. Ancak onun tezi, inanca dayalı bir iddiadan ziyade, uygulamaya dayalı bir iddia olması bakımından, Plantinga’da olandan farklıdır. Ayrıca yalnızca algısal inançlar

27 Diğer zihinlere dair inançlarımızın temel inanç kategorilerinde olup olmadığına dair tartışma, zihin felsefesi içerisinde de tartışılmaktadır. Bkz. Erdinç Sayan, “Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış”, *Kaygı*, Sayı: 19, (2012): 37 – 54.

28 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 21-37; Plantinga, “Reason and Belief in God”, 80; Duncan Pritchard, “Reforming Reformed Epistemology”, *Basic Belief and Basic Knowledge: Papers in Epistemology* içinde, ed. René van Woudenberg, (Frankfurt: Ontos Verlag, 2005), 186-188.

29 Plantinga, “Reason and Belief in God”, 82; Mark S. McLeod, “Plantinga’s Parity Thesis”, *Rationality and Theistic Belief: An Essay on Reformed Epistemology* içinde, ed. Mark S. McLeod, (Ithaca: Cornell University Press 1993), 118-122; Christian B. Miller, “Defeaters and the Basicity of Theistic Belief”, *Basic Belief and Basic Knowledge: Papers in Epistemology* içinde, ed. René van Woudenberg, (Frankfurt: Ontos Verlag, 2005), 149-150.

üzerinden bir değerlendirme yaptığı için, oldukça ihtiyatlı bir ilkedir.³⁰ Öte yandan Plantinga'nın yukarıdaki tezi, daha ayrıntılı bir iddiadır; nitekim, yalnızca algısal inançları değil, aynı zamanda hafızaya dayalı inançları ve diğer zihinlerle ilgili inançları da içerir. Bununla beraber bu tez, epistemik gerekçelendirmenin yalnızca türü hakkında değil, aynı zamanda onun düzeyi hakkında da iddialarda bulunur. Zira bu tez içerisindeki uygun temele sahip olma kavramını, bir tür gerekçelendirme olarak, yani çıkarımsal olmayan normatif gerekçelendirme olarak anlayacak olursak, onların çeşitli düzeyleri olabileceği söylenebilir. Dolayısıyla eşitlik tezi gereğince, uygun temellik aralığı içindeki gerekçelendirme düzeyinin hem teistik inançlar hem de diğer inançlar için aynı olarak anlaşılması gerektiği açıklanmış olur.

Aslına bakılırsa buraya kadar göstermiş olduğumuz eleştiriler, Plantinga'nın deyimiyle Tanrı inancına yöneltilen *de facto* itirazlardır. Bu itirazlara göre Tanrı inancı, irrasyonel, mantıksız, gerekçesiz ya da başka bir şekilde epistemik açıdan tutarsızdır. Ancak bir de teistik inanca yönelik olarak *de jure* itirazlarda mevcuttur. Bu itirazlara değinmemiz önemlidir. Zira reformcu epistemoloji açısından Tanrı inancının güvenilirliği bir ölçüde bu itirazların bertaraf edilmesine bağlıdır. Bu bakımdan Plantinga'ya göre *de jure* itirazların en bilindik örnekleri, Sigmund Freud (1856-1939) ve Karl Marx'ın (1818-1883) düşüncelerinde hayat bulur. Bu itiraz türüne göre teistik inançlar, bilişsel bir bozukluktan (Marx) ya da gerçekten başka bir şeyi (Freud) amaçlayan bilişsel bir işlevden kaynaklanması anlamında irrasyoneldir.³¹ Yani reformcu epistemoloji açısından bu tür bir inanç, doğru inançlar üretmeyi başarıyla amaçlayan bir tasarım planına göre, uygun bir ortamda ve uygun bir şekilde işleyen bilişsel yetiler sonucunda ulaşılmış bir inanç değildir. Bu ikinci türden itirazlara yönelik verilen yanıtları anlayabilmemiz için, Aquinas/Kalvin (A/C) modellerine bakmamız daha uygun olacaktır. Zira buraya kadar, Tanrı inancının reformcu epistemoloji açısından nasıl temel bir inanç olduğunu ifade etmeye çalıştık, ancak bu temel inancın gerekçelendirilebilir olmasının koşullarını nelerin oluşturduğunu göstermedik.

Plantinga'ya göre Kalvin ve Aquinas, Tanrı inancına sahip olabilmek için bir tür doğuştan ya da doğal bir yetimiz olabileceği konusunda hemfikirdir.

30 William P. Alston, "Christian Experience and Christian Belief", Alvin Plantinga & Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983), 107-120; Mark S. McLeod, "Alston's Parity Thesis", *Rationality and Theistic Belief: An Essay on Reformed Epistemology* içinde, ed. Mark S. McLeod, (Ithaca: Cornell University Press 1993), 14-22.

31 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 16-29; Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 138-139; Plantinga, Alvin Plantinga, "Theism, Atheism, Rationality", çev. Ferhat Akdemir, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, (2010), 289-290; Nicholas Wolterstorff, "Can Belief in God Be Rational If It Has No Foundations?", Alvin Plantinga & Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983), 174-176.

Bu yeti, çeşitli koşullar altında ve çeşitli durumlarda Tanrı hakkında inançlar oluşturmaya yönelik bir tür doğal ve içgüdüsel eğilimdir. Plantinga, Kalvin'den ödünç almış olduğu bu yetiyi, "sensus divinitatis" veya başka bir deyişle ilahi his ya da Tanrısallık duygusu olarak adlandırır ve bu yetinin bilşsel bir mekanizma olduğunu öne sürer. Buna göre sensus divinitatis, çok çeşitli koşullarda bizde Tanrı hakkında inançlar üreten bir mekanizmadır. Bu koşullar, söz konusu inançları oluşturma eğilimini tetikler ve bu inançların ortaya çıkmasına vesile olur. Doğrusu bu inançlar, bizde bu koşullar altında oluşur ve bunlar irademiz dışında gelişir. Bu inanca, algısal veya hafızayla ilgili inançlara sahip olduğumuz gibi sahip oluruz; yani bir anda kendimizi bu inançla baş başa buluruz. Plantinga'ya göre bu yeti doğuştan gelse bile, onun ortaya çıkması için biraz olgunluk gerekir. Örneğin aritmetiğe dair bilgi kapasitemiz doğuştan gelir, ama temel aritmetiği doğuştan bilmeyiz. Zira biraz olgunluğa ya da tecrübeye ihtiyacımız olur. Dolayısıyla, aynı şekilde anne karnından itibaren sahip olduğumuz şey Tanrı bilgisi değildir daha çok bunun için bir kapasitedir. Buna göre, bahsi geçen kapasiteye erişebilmek için belli bir olgunluğa erişmemiz gerekir.³²

Plantinga'nın Calvin yorumuna göre sensus divinitatis yetisi, gökyüzünün etkileyici güzelliği veya dağların görkemli ihtişamı gibi özellikle doğanın bazı mükemmellikleri de dahil olmak üzere çok çeşitli koşullar tarafından tetiklenir. Öyleyse bu modele göre teistik inancı ortaya çıkaran ya da buna vesile olan pek çok durum ve pek çok farklı türde koşul vardır. Dahası, standart A/C modeli olarak tanımladığı bu yoruma göre Tanrı'nın doğal bilgisine, çıkarım ya da argümanlar yoluyla (örneğin doğal teolojinin meşhur teistik kanıtları) değil, çok daha dolaysız bir şekilde ulaşılır. Dolayısıyla sensus divinitatisin işleyiş kişinin gece gökyüzüne bakıp onun muhteşem olduğunu fark etmesi ve Tanrı diye bir şeyin var olması gerektiği sonucuna varması gibi bir şey değildir. Bu bakımdan sensus divinitatis, algı, hafıza ve a priori bilgi yetilerine benzer. Örneğin hafızayı ele alalım. Plantinga'ya göre, birisi bize kahvaltıda ne yediğimizi sorduğunda, söz gelimi krep yediğimizi hatırlıyormuşuz gibi görünmesinden yola çıkarak bir sonuca varmayız. Bunun yerine, bize kahvaltıda ne yediğimiz sorulduğunda cevap basitçe aklımıza gelir. Aynı şey, sensus divinitatis açısından da geçerlidir.³³

32 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 170-173; Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 34-36; Plantinga, "Reason and Belief in God", 65-68; Kemal Batak, *Tanrı'yı Bilmek: Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 272.

33 Plantinga, "Reason and Belief in God", 76-80; Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 37-38; Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 264.

Reformcu epistemolojiye göre *sensus divinitatis* yetisi tarafından tetiklenen ve temellendirilen Tanrı inancı, ayrıca belirli bir güvenceye de sahiptir. Ama bir inancın güvenceye sahip olması ne demektir? Plantinga'ya göre güvence koşulu, şunu gibi bir şeydir:

Bir *S* kişisi, *p* inancını temel olarak kabul ediyorsa ve ayrıca *p*, bu kişi için temel olarak kabul edildiğinde bir güvenceye sahipse, o halde bu inanç, güvence açısından uygun bir şekilde temele sahiptir.³⁴

Plantinga'ya göre algısal inançlarımız ve hafızaya dayalı inançlarımızı bu anlamda uygun bir şekilde temeldir ve bu tür inançlar tipik olarak temel şekilde kabul edildiklerinden dolayı da genellikle güvenceye sahiptir. Zira bu inançlar, genellikle doğruluğu hedefleyen başarılı bir tasarım planına göre, uygun bir epistemik ortamda uygun işleyen bilişsel yetiler tarafından üretilirler. Öyleyse uygun işlevsellik açısından bir *S* kişinin bir *p* inancı, ancak ve ancak şu koşullarda güvenceye sahiptir:

- (1) Söz konusu inanç, uygun işleyen bilişsel yetiler yoluyla oluşursa.
- (2) Söz konusu bilişsel yetiler, doğru inançlar üretirse.
- (3) Söz konusu bilişsel yetilerin tasarlandığı türden bir ortamda, gerçeğe yönelik uygun işlev yoluyla bir inanç oluştuğunda ortaya çıkan inancın doğru olduğuna dair nesnel olasılık yüksekse.³⁵

Bunu, standart A/C modeline uyguladığımızda, *sensus divinitatis* tarafından üretilen teistik inançta, güvence açısından uygun bir temele sahip olacaktır. Zira Plantinga'ya göre buradaki mesele, Tanrı'ya inanan bir kişinin teistik inancı temel şekilde kabul etmesinin, yalnızca epistemik hakları dahilinde olması değildir. Ayrıca bu inanç, söz konusu kişi için genellikle bilgi için yeterli bir güvenceye sahip olmasıdır. Keza *sensus divinitatis*, doğru koşullar altında başka inançlara dayanmayan inançlar üreten bir mekanizmadır ve bu modelde bilişsel yetilerimiz Tanrı tarafından tasarlanmış ve yaratılmıştır. Buradaki söz konusu tasarım planı, gerçek ve paradigmatik anlamda bir tasarım planıdır. Dahası, bilişsel işleyiş biçimlerimiz için bir plan ya da taslaktır. Dolayısıyla bilinçli, akıllı bir fail tarafından geliştirilmiş ve tesis edilmiştir. *Sensus divinitatis*'in amacı, Tanrı hakkında doğru inançlara sahip olmamızı sağlamaktır. Bu nedenle, bu inançlar güvence koşullarını karşıla-

34 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, s. 32; Jonathan L. Kvanvig, "Plantinga's Proper Function Theory of Warrant", *Warrant and Contemporary Epistemology* içinde, ed. Jonathan L. Kvanvig, (Maryland: Rowman and Littlefield, 1996), 285.

35 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 5-11; Plantinga, *Warrant and Proper Function*, 46-47.

dıklarında yeterince güçlülerse o zaman bilgiyi oluştururlar.³⁶ Mevcut durum itibariyle, Plantinga'nın genel anlamda teizm için geçerli olduğunu öne sürdüğü standart A/C modelinin temel unsurlarını şu şekilde özetleyebiliriz:

(I) Bağımlılık Tezi: İnsan, ontolojik ve epistemolojik olarak Tanrı'ya bağımlıdır ve Tanrı tarafından yaratılmıştır.

(II) Tasarım Tezi: İnsan, amacı doğru inancın üretilmesi olan bir tasarım planına göre yaratılmıştır.

(III) Doğrudanlık Tezi: Tanrı, insanlara, teistik inancın epistemik olarak doğrudan ve temel bir şekilde bilinebilmesini sağlayan özel bilişsel yetenekler veya inanç oluşturma yetileri vermiştir.³⁷

Bununla birlikte Plantinga, ayrıca Hristiyan teizmi için genişletilmiş A/C modeli dediği bir model daha sunar. Genişletilmiş model, asli günahın zihinsel etkileri, Kutsal Ruhun ve Kutsal Yazıların işlevselliği gibi Hristiyan inancına özel olan teolojik paradigmaları da içerisinde barındırır. Plantinga'ya göre bu genişletilmiş A/C modeli: (a) hem mantıksal hem de epistemik olarak mümkündür; (b) Hristiyan inancının doğruluğu göz önüne alındığında, bu modelin sadece mümkün değil aynı zamanda doğru olduğuna dair hiçbir felsefi itiraz yoktur ve (c) eğer Hristiyan inancı gerçekten doğruysa, o zaman büyük ihtimalle bunun bir gerekçesi vardır ve bu şey bir şekilde genişletilmiş A/C modeline benzemektedir.³⁸ Öyleyse genişletilmiş A/C modelinin, iki temel özelliği vardır:

(1) Sensus divinitatis, Tanrı tarafından sağlanan bilişsel bir yeti olup, bilişsel yenilenmeyi sağlar ve böylece kişi, Tanrı'nın oğlu İsa Mesih aracılığıyla, günahlarından arındırılmış olur.

(2) Sensus divinitatis tarafından üretilen inançlar doğası gereği temeldir ve kanıtlar yoluyla değil, temel oldukları için güvenceye sahiptir.

36 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 170-173; Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 34-36; Paul Helm, "Natural Theology and the Sensus Divinitatis", *John Calvin's Ideas* içinde, ed. Paul Helm, (Oxford: Oxford University Press, 2004), 210; J. Beilby, "Plantinga's Model of Warranted Christian Belief", *Alvin Plantinga* içinde, ed. D. Baker, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 130-137; Evan Fales, "Alvin Plantinga's Warranted Christian Belief", *Noûs*, 37, (2003), 355-370.

37 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 457; Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 22.

38 Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 46-54.

Ayrıca yukarıdaki üç teze ek olarak, Hristiyan inancının belirli bileşenlerinin doğru olduğuna anında ve temel bir şekilde inanılması için, genişletilmiş A/C modelinde, iki temel bileşen daha vardır:

(IV) Kutsal Ruhun İçsel Çağrısı Tezi: Amacı, Tanrı'nın doğası, kurtuluş, günahların bağışlanması, sonsuz yaşam vb. konularda, özellikle Hristiyan inançlarını üretmek olan, özel bir inanç oluşturma süreci vardır.

(V) Kutsal Yazılara Dayalı Vahiy Tezi: Tanrı, Hristiyan Müjdesi ile özdeşleştirilen kutsal yazılar aracılığıyla, insanlara, önemli dini öğretileri ve doktrinleri önermesel olarak bildirmiştir.³⁹

Görünüşe bakılırsa, A/C modelleri açısından bir inancın güçlü olma durumu, ancak onu üreten bilişsel süreç başarılı bir şekilde doğruyu hedefliyorsa, yani bu süreç tarafından üretilen bir inancın doğru olma olasılığı yüksekse (sürecin tasarlandığı epistemik ortamda düzgün bir şekilde işlediği göz önüne alındığında) güvenceye sahiptir. Bu durumda, eğer teistik inanç doğruysa, o zaman gerçekten de Tanrı diye bir kişinin var olması gerekir. Elbette Tanrı'nın, bizden, onun varlığının farkına varmamızı ve onun hakkında bir şeyler bilmemizi istemesi sezgisel olarak mümkündür. Öyleyse buradaki bilişsel sürecin doğruyu hedeflediği şey Tanrı inancıdır ve bu inanç başarılı bir tasarım planına göre, uygun işleyen bilişsel yetiler tarafından üretilmiştir ve dolayısıyla da bir gerekçeye sahiptir.

Bununla birlikte reformcu epistemolojinin son aşaması olan ve içerisinde genişletilmiş A/C modelini bulunduran evre, görüldüğü üzere, üçlü birlik, enkarnasyon, kefaret, günahların bağışlanması, diriliş, kurtuluş, sonsuz yaşam, vb. gibi, Hristiyan inancında bulunan özel teolojik kavramlarla çokça irtibat halindedir. Bu modelin en önemli özelliği, bir kişinin, modelde bulunan doktrinlere inanmaya nasıl başladığına dair önermeler içermesidir. Kısacası model, insanların, İsa'nın Tanrı olduğuna ve diğer önemli Hristiyan öğretilerine Kutsal Ruhun teşviki yoluyla ve Hristiyan kutsal metinlerini duymaları ya da okumaları üzerine, inanmaya başladıkları önermesini içerir. Dahası bu model, "eğer Hristiyan inancı doğruysa, o halde rasyoneldir" şeklindeki, koşullu önermenin doğruluğuna bağlıdır.⁴⁰ Öyleyse model şu şekilde çalışır; inançlı bir Hristiyan, Kutsal Ruh aracılığıyla İsa'nın Tanrı olduğuna inanması durumunda, bu inancını kanıtlara dayandırmadan, temel bir inanç olduğunu iddia edebilir. Bu durumda bahsi geçen model, açıkça Hristiyan inançlarını ifade etmeyi amaçladığından, bütün Hristiyanların

³⁹ Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 22.

⁴⁰ Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 243.

ona katılabileceği bir model midir? Pek değildir. Zira Kutsal Ruh aracılığıyla üretilen inançların, kendi kendini doğrulayan temel inançlar olmasının, Hristiyan doktrininin herhangi bir parçası olması pek olası değildir. Ayrıca, modelin doğruluğunun, Hristiyan inancının doğruluğuna bağlı olduğu da çok açıktır. Keza modelin içerisinde yer alan epistemik önerme (Tanrı'nın varlığına duyulan inanç), yalnızca bu önerme doğruysa modeli rasyonel kılmakla kalmayıp, aynı zamanda bu önerme yanlışsa, modele inanmayı da irrasyonel hale getirir. Ancak elbette bunun nedeni, Plantinga'nın modelinin, Hristiyan inancı söz konusu olduğunda, normal insan yetileri yoluyla gelmediğini öne sürmesinden ileri gelir: "Bu inançlar, Hristiyanlara, hafıza, algı, akıl, tanıklık, ahlaki sezgi, *sensus divinitatis* veya biz insanların başlangıçta yaratıldığı diğer bilişsel yetenekler yoluyla gelmez; bunun yerine, Müjdenin büyük gerçeklerini kabul etmemizi ve inanmamızı sağlayan Kutsal Ruh aracılığıyla gelir."⁴¹

Bu durumda genişletilmiş A/C modeline göre Kutsal Ruhun işleyişi, insan yetilerinin rasyonel olarak kullanılmasını artıran veya onu mükemmelleştiren bir şey değildir. Zira Plantinga'ya göre bu süreç, hafızaya veya algıya dayalı olan bilişsel süreçlerimizden bile daha iyidir ve hatta uygun bir şekilde çalışmaması pek mümkün değildir.⁴² Dolayısıyla eğer Kutsal Ruh gerçekten modele göre işliyorsaydı, modelin doğru olduğuna inanmak rasyonel olacaktır; ancak model, Kutsal Ruhun işleyişine ilişkin önermenin yanlışlığı nedeniyle yanlışsa, modelin doğru olduğuna inanmak irrasyonel olacaktır. Ve dahası, buradaki iddia Hristiyan inancının doğruysa rasyonel, yanlışsa irrasyonel olduğudur. Burada kafa karıştırıcı birçok detay vardır. Evvela bu modelin, birçok içselci teorinin kriterini karşılamayacağı aşikardır. Ancak Plantinga'nın kendi teorisinin yanı sıra, bazı güvenilir teorilerin rasyonellik ve güvence kriterlerini karşıladığı da açıktır. Öyleyse Plantinga'nın haklı olduğu nokta, eğer bu model doğruysa, onun bazı rasyonellik standartlarını karşılaması ve bu yüzden model doğruysa, ona inanmanın rasyonel olmasından ileri gelir.

Plantinga'nın bütünüyle olmasa da teistlerin ve daha özel olarak Hristiyanların kabul ettikleri inançları için irrasyonel oldukları şeklindeki suçlamalara başarılı bir şekilde yanıt verdiğini söyleyebiliriz. Ama buradaki problem, eğer rasyonelile ile ilgili bir problem ise, bunun felsefi bir problem olduğu açıktır. Dolayısıyla bu problemin, bütün felsefi problemler gibi felsefi düşünce geleneği içerisinde ele alınması gerekir. Plantinga'nın başarısızlığının buradan ileri geldiğini ifade edebiliriz. Zira kendisi, teistik inancın ve daha özel olarak Hristiyan inancının rasyonelitesini, modelin

⁴¹ Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 245.

⁴² Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 246.

doğruluğuna bağlamakla beraber, bu rasyonelliğin koşullarını, son derece katı kurallara ve teolojik unsurlara bağlamıştır. Bundan da öte Hristiyan inancının rasyonelliğini, birçok geleneksel Hristiyan'ın reddedeceği, Kutsal Ruhun işleyiş şekline ilişkin, çok özel epistemik bir iddianın doğruluğuna bağlamıştır. Ayrıca bu modele inanmayan kişileri, zaten modele aykırı davrandıkları için irrasyonel olma durumuyla baş başa bırakmıştır. Plantinga her ne kadar Hristiyan inancı için başka modellerinde bulunduğunu kabul etse bile, yine de kendi modelinin gerçeğe “en yakın olanı” olduğunu iddia etmiş ve bunun doğruluğunu şu sorunun yanıtına bağlamıştır; “sevgi göz önüne alındığında, Kutsal Yazılar ve sıradan yeteneklerimiz (akıl, hafıza, algı, sempati, tümevarım vb.), Müjdenin mesajının doğruluğunu görmemizi sağlamak için yeterli değil midir?”⁴³

Hem bir teist gözüyle hem de bir Hristiyan gözüyle, sıradan rasyonel yetilerimizi kullanarak hem standart hem de genişletilmiş A/C modelinin epistemik kısmıyla bağdaşmayacak şekilde, teizme ve Hristiyanlığa inmaya başladığımızı varsayalım. Örneğin öncelikle olumsuzluk argümanının bir versiyonunu kabul etmeye başlıyoruz ve sonrasında zorunlu bir varlık olan Tanrı'nın varlığına, oradan ise, bu varlığın insanlarla iletişim kurmasının mantıklı olabileceğine ve dolayısıyla Kutsal kitapların güvenilirliğine ulaşıyoruz. Mevcut durumda hem bir teist standart A/C modelini hem de bir Hristiyan genişletilmiş A/C modelinin temel unsuru olan Kutsal Ruhun lütfunu kullanmamış oldu. Bu kişinin, irrasyonel bir yolla ve pek tabii ki irrasyonel bir sonuca ulaştığını söyleyebilir miyiz? Farkındaysanız bu kişi, hiçbir koşulda reformcu epistemolojinin adımlarından geçmedi. Yani bu kişi, belirli bir tasarım planına göre, uygun bir ortamda, yüksek olasılıkla doğruyu hedefleyerek bu sonuca ulaşmamış oldu. Onun ulaşmış olduğu bu inancın, hiçbir A/C modeline göre işlemediği için, güvenilir olmadığını söyleyebilir miyiz? Reformcu epistemologların bu soruyu, “hayır” olarak yanıtladıklarını düşünelim. Hatırlayacak olursanız hem Hristiyan inancının doğruluğu hem de teistik inancın doğruluğu, A/C modellerinin doğruluğuna bağlıydı. Bu durumda bu kişi, modeli yanlışlamış olmaz mı? Eğer modeli yanlışladıysa hem teistik inancı hem de Hristiyan inancını yanlışlamış olmaz mı?

Görünüşe bakılırsa reformcu epistemoloji taraftarları, teizmin rasyonelliğini öne sürmüş oldukları modelin doğruluğuna ve rasyonalitesine bağladıkları için, teistleri, iki ayrı epistemik görevle baş başa bırakmıştır. Buna göre teistlerin, teizmin doğruluğunu ve rasyonalitesini açıklamakla beraber, bir de bu modelin doğruluğunu ve rasyonalitesini göstermeleri gerekir.

43 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 242.

Ayrıca Hristiyan teistler ise, bütün bunlara ek olarak onları Tanrı'ya inanmaya teşvik eden Kutsal Ruhun işleyişiyle ilgili epistemik iddiaların, doğruluğunu da göstermeleri gerekir.

Bu bölümü toparlayacak olursak, Plantinga'ya ve reformcu epistemologlara göre, Tanrı'nın bizi kendisini tanımamız için bir yetiyle yaratmış olması soyut olarak mümkün gözükmemektedir. Ancak bu soyut bir olasılıktır; yani kesinlikle olası değildir. Bununla birlikte reformcu epistemolojiye göre daha olası olan şey, eğer teizm gerçekten doğruysa, o zaman teistik inancın bir gerekçeye sahip olduğudur. Dolayısıyla Plantinga'nın deyişiyle, Hristiyan, Yahudi ya da Müslüman olsun Tanrı'ya inanan bir kişi, bu inancında bir gerekçeye sahip olmuş olur.⁴⁴ O halde, reformcu epistemolojiyi bütüncül olarak bir argüman üzerinden ortaya koyduğumuzda, şöyle bir şey ortaya çıkmış olur:

(1) Eğer bir Tanrı varsa, her şeye kadirdir, her şeyi bilendir ve ahlaki açıdan mükemmeldir. (Öncül)

(2) Eğer bir Tanrı varsa, onu bilmek, insanoğlunun en büyük iyiliğidir. (Öncül)

(3) Eğer bir Tanrı varsa, her şeyi bilen olması nedeniyle, insanoğlunun en büyük iyiliğinin Tanrı'nın bilgisi olduğunu, ahlaki mükemmelliği nedeniyle bunu başarabilmemizi istediği ve her şeye gücü yeten olması nedeniyle, bunu başarabilmemizi sağladığı doğrudur. ((1) ve (2)'den)

(4) Eğer bir Tanrı varsa, aslında Tanrı inancını doğuran bilişsel süreçler, O'nun bilgisini sağlamak amacıyla, bu inancı üretmeyi amaçlar. ((3)'den).

(5) Eğer bir Tanrı varsa, aslında Tanrı'ya olan inancı üreten bilişsel süreçler, uygun bir epistemik ortamda, gerçeği başarılı bir şekilde hedefleyen bir tasarım planına göre çalışır ve teistik inanç, güvenceye sahip olmuş olur. ((1) ve (4)'den).

3. Reformcu Epistemolojiye Yöneltilen Başlıca İtirazlar

Bu bölümde, reformcu epistemolojiye yöneltilen bazı eleştirileri ele almaya çalışacağım. Bu yaklaşıma yönelik en bilindik itiraz, “büyük bal kabağı itirazı” (great pumpking objection) olarak bilinir. Esasında bu itirazın içeriğini hangi inançların temel olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda, kriterlerin bir şekilde kişiden kişiye veya topluluktan topluluğa göreli olarak değişip

⁴⁴ Plantinga, *Knowledge and Christian Belief*, 44.

değişmediği problemi oluşturur. Dolayısıyla reformcu epistemolojinin, karşıt bir çürüten önermeyle (epistemic defeater)⁴⁵ karşı karşıya kalıp kalmadığı ir-
delenmiş olur. Plantinga'nın ifade ettiği şekliyle şu türden sorular yöneltmek,
itiraz için makul olacaktır:

Eğer Tanrıya olan inanç tam anlamıyla temelse, neden herhangi bir inanç
tam anlamıyla temel olamasın? Aklımıza gelebilecek herhangi bir tuhaf
inanç için aynı şeyi söyleyemez miyiz? Büyük Balkabağının her Cadılar Bay-
ramında geri döndüğü inancına ne dersiniz? Bunu temel olarak alabilir mi-
yiz? Eğer Tanrıya inanmanın tam anlamıyla temel olduğunu söylersek, her
şeyin ya da hemen hemen her şeyin temel olarak alınabileceğini kabul et-
meye ve böylece irrasyonelliğe ve yanlış inanca kapı aralamış olur muyuz?⁴⁶

Reformcu epistemoloji açısından bu soruya verilebilecek yanıt, tahmin
edileceği üzere hayır olacaktır. Öncelikle Plantinga'ya göre bu yaklaşım içe-
risinde herhangi bir inancın tamamen temel olabileceği fikri, bir tür keyfi-
liğe dayanmamaktadır. Dolayısıyla, Büyük Balkabağı inancının epistemik
olarak gerekçelendirilmesi eğer keyfiyse, bu inanç veya başka inançlar tem-
el olmamaktadır. Bir inancın keyfi olmamasını sağlayan koşullar ise, uy-
gun bilişsel sürece doğru giden adımlardır. Dahası Plantinga'ya göre, eğer
bir kişi sahip olduğu inancın gerekçelendirilmediğinden şüphelenmek için
bir nedene sahip değilse ve bu kişi epistemik olarak beklenebilecek her şeyi
yaptıysa, o inanç için bir gerekçeye sahip olmaktadır.⁴⁷ Öyleyse Büyük Bal
Kabağı inancı, bilişsel sürecin doğruyu hedeflememesi, başarılı bir tasarım
planına göre hareket etmemesi ve uygun işleyen bilişsel yetiler tarafından
üretilmemesi nedeniyle, gerekçelendirilmemiş bir inançla olmakla beraber,
ayrıca, sürecin tasarlandığı epistemik ortamda düzgün bir şekilde işleme-
mesi ve doğru olma olasılığı yüksek olmadığı için, güvenilir bir inançta
değildir. Elbette temel inançların tümü tarafından zorunlu olarak paylaşılan
bazı özellikler ve koşullar olabilir. Bu durumda Plantinga'nın bize sunmuş
olduğu seçenek, klasik olmayan normatif bir temelciliktir. Bu yaklaşımda

45 Plantinga'ya göre epistemik çürüten şunun gibi bir şeye karşılık gelir: "Bir *S* kişinin, *t* zamanındaki
bir *B* inancı varsa ve bu *S* kişisi, *t* zamanında *B* yerine *D*'ye inanırsa ve bu *D* inancının noetik yapısı, *B*
inancından daha güçlüyse, bu durumda *B* inancına dair epistemik bir çürütmeyle karşı karşıya kalmış
olur." Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 363.

46 Plantinga, "Reason and Belief in God", 74; Joseph Kim, *Reformed Epistemology and the Problem of
Religious Diversity: Proper Function, Epistemic Disagreement, and Christian Exclusivism*, (Cambridge:
James Clarke & Co, 2012), 70.

47 Plantinga, "Reason and Belief in God", 74-78; Alvin Plantinga, "Replies to My Commentators", *Plan-
tinga's Warranted Christian Belief: Critical Essays with a Reply by Alvin Plantinga* içinde, ed. Dieter
Schönecker, (Berlin: De Gruyter, 2017), 248.

hem temel hem de temel olmayan inançlar vardır. İlki, belirli koşullar altında uygun şekilde temel olabilirken, ikincisi ise, uygun bir şekilde diğer temel inançlara dayandığında veya uygun bir şekilde temel inançlara vb. dayanan inançlara dayandığında temel değildir.⁴⁸ O halde inançların uygunluğu, her anlamda normatiftir.

Büyük Balkabağı İtirazına benzer başka bir itiraz, Michael Martin ve Keith DeRose (1962-) tarafından dile getirilir.⁴⁹ Plantinga'nın isimlendirmesiyle bu itiraz, "Büyük Bal Kabağının Oğlu" (The Son of the Great Pumpkin Objection) itirazıdır ve özünde ilk itiraza benzer bir şeydir.⁵⁰ Ancak onun ilk itirazdan ayrıldığı nokta bazı topluluklarda kabul edilen herhangi başka inanç için, o topluluğun epistemologlarının, ne kadar tuhaf olursa olsun bu inancın tam anlamıyla temel ve rasyonel olduğunu meşru bir şekilde iddia edebilmelerinden ileri gelir. Bu eleştiri, ilk eleştiriye göre oldukça zorlayıcıdır. Zira buradaki "rasyonalite" kavramını, gerekçelendirme olarak rasyonalite (deontolojik gerekçelendirme), içsel tutarlılık açısından rasyonalite ve güvence anlamında rasyonalite olarak ele aldığımızda, örneğin voodoo topluluğunun inancı gibi bir inanç her durumda onların entelektüel hakları dahilinde pekâlâ rasyonel olabilmektedir.⁵¹ Öte yandan buradaki kritik nokta, daha çok normatif duruma atfedilen önemden ileri gelebilir ve bu itiraza benzer bir şekilde yanıt verilebilir. Zira buna dair Joseph Kim'in ilgi çekici bir teklifi vardır. J. Kim, öncelikle şu önerme ve koşullara bakmamızı ister:

(F) Eğer *P* doğruysa, *P*'nin güvenilir olması mümkündür.

(F₁) Bir bütün olarak inanç sistemini halihazırda kabul etmeyenler için, doğru veya yanlış olduğu makul bir şekilde doğrulanabilen bir inanç sistemidir.

(F₂) Bir bütün olarak inanç sistemini kabul etmeyenler için, doğru veya yanlış olduğu makul bir şekilde doğrulanamayan bir inanç sistemidir.⁵²

Buradaki (F), esasında Plantinga'nın güvence ilkesidir. Kim açısından (F₁) ve (F₂) ise, iki ayrı inanç sistemine tekabül eder ve Büyük Bal Kabağının

48 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 170-176; Plantinga, *Warrant: Current Debate*, 96; Plantinga, "Reason and Belief in God", 30-32; Miller, "Defeaters and the Basicity of Theistic Belief", 147-149.

49 Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification*, (Philadelphia: Temple University Press, 1992), 272; Keith DeRose, "Are Christian Beliefs Properly Basic?", <https://campuspress.yale.edu/keithderose/are-christian-beliefs-properly-basic/> (Erişim: 21. 08. 2023); Keith DeRose, "Voodoo Epistemology", <https://campuspress.yale.edu/keithderose/voodoo-epistemology/> (Erişim: 24. 08. 2023).

50 Plantinga, *Warranted Christian Belief*, 345.

51 Keith DeRose, "Voodoo Epistemology", <https://campuspress.yale.edu/keithderose/voodoo-epistemology/> (Erişim: 24. 08. 2023).

52 Kim, *Reformed Epistemology and the Problem of Religious Diversity*, 70-81.

Oğlu itirazını yanıtlayabilmemiz için bize yardımcı olur. Buna göre voodoo ya da Büyük Balkabağı inancı gibi belirli inançları rasyonel ya da irrasyonel olarak değerlendirirken, bu inançların (F) özelliğine sahip olup olmadıklarına bakmamız gerekir. Bu bakımdan teistik inanç ile Büyük Bal Kabağı inancı arasındaki fark, ilkinin (F₂) kapsamına, yani doğru veya yanlış olduğu makul bir şekilde doğrulanamayan bir inanç olmasıyken, ikincisinin ise, (F₁) kapsamına yani doğru veya yanlış olduğu makul bir şekilde doğrulanabilen bir inanç sistemi olmasından ileri gelir. Öyleyse her Cadılar Bayramında geri dönen Büyük Balkabağı inancı, yanlışlanabilir bir inançtır. Zira Büyük Balkabağının geri döneceği yerlerde beklenebilir ve Büyük Balkabağının gerçekten geri geldiği doğrulanabilir veya yanlışlanabilir. Dolayısıyla J. Kim açısından bu soruya verilebilecek en makul yanıt, (F) özelliğine sahip olan inançları, iki farklı kategoride değerlendirebilmemize yöneliktir.⁵³

Bir başka itiraz olarak Duncan Pritchard, reformcu epistemolojiye yönelik farklı bir itirazı gündeme getirir. Ona göre teistik inancın epistemolojisine yönelik belirli bir dışsalıcı yorumu tercih ettiğimizde bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda en yaygın olarak ortaya çıkan problem, dini inancı, algısal inançlarda olduğu gibi, temel olarak ele aldığımızda ortaya çıkmaktadır. Pritchard'a göre buradaki uygun temel olma iddiası, kişinin dini veya algısal inançlarını destekleyen kanıtlara bazen sahip olabileceğini görmezden gelmesi açısından problemlidir. Bu problemin kaynağı ise, ilgili açılardan dini deneyim ile algısal deneyim arasındaki paralelliklerin abartılmasından ileri gelir.⁵⁴ Yukarıda ifade ettiğimiz şekliyle algısal inançlar gibi dini inançların da bazen kişinin algısal durumunda ulaşılabilen türden bir "doğrudanlığa" veya "kendiliğindenliğe" sahipmiş gibi görünebileceği ve dolayısıyla kişinin dini bir varlığa doğrudan yanıt veriyormuş gibi anlaşılabilen türden mümkün gözükmektedir. Pritchard'a göre bu türden bir "doğrudanlık" algısal durumda norm iken, dini durumda ise bu norm bir istisnasıdır.⁵⁵ Sezgisel olarak bakıldığında, gerçekten de algısal inançlara "kendiliğinden" yani irademiz dışında ve zorlayıcı olarak sahip olabilirken, dini inançlara ise, çoğunlukla çok daha az doğrudan ve zorlayıcı bir şekilde sahip oluruz. Bu durumda, algısal inançlarla dini inançları katı bir şekilde aynı kefeye koymak problemlidir. Öyleyse teistik inancın bazı algısal inançlarla benzer olması zorunlu bir koşul mudur? Yukarıdaki Parite Tezini yeniden düşünelim. Bu ilke, dini inançlar ile algısal inançlar arasındaki benzerlikleri göstermesi açısından önemlidir. Bu tez hakkında daha fazla şey söyleyen Als-

53 Kim, *Reformed Epistemology and the Problem of Religious Diversity*, 70-81.

54 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 197.

55 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 200.

ton, algısal ve dini tecrübe arasındaki eşitsizliklere özellikle dikkat çekmiştir. Belirttiğimiz gibi onun tezi, Plantinga'da bulunandan çok daha ihtiyatlıdır. Dahası Alston, dini tecrübenin tek başına kişinin dini inançlarını doğrulamak için yeterli olamayacağını ileri sürerek, daha fazla aktarılabilir epistemik desteğin, kanıtların ve epistemik fail için dini topluluğun diğer üyelerinden sosyal olarak iletilen diğer kanıtların göz önünde bulundurulmasının önemli olacağını ifade eder.⁵⁶ Dolayısıyla Pritchard'a göre de reformcu epistemolojinin kanıtsalcılığı reddetmesi, bu yaklaşımın epistemolojik olarak içselcilikten uzaklaşıp dışsalcılığı benimsemesi kadar önemli değildir.⁵⁷

Bir başka itiraz, Stephan Maitzen'in savunmuş olduğu "Demografik Argüman" üzerinden gündeme getirilebilir. Maitzen, teizmin coğrafi ve demografik dağılımına bakıldığında, oldukça çarpık ve dağınık verilerle karşılaştığımızı ve bu nedenle sensus divinitatis gibi yetilerin var olma ihtimalinin epey düşük ihtimal olabileceğini iddia eder.⁵⁸ Onun argümanını şöyle formüle edebiliriz:

(P1) Eğer her şeye gücü yeten bir Tanrı varsa, dünya çapında teistik inancın eşitsiz bir dağılımını görmeyi beklememeliyiz.

(P2) Birçok insan, Tanrı'ya inanıp inanmayacaklarını büyük ölçüde belirleyen coğrafi faktörler nedeniyle, ciddi şekilde dezavantajlı veya avantajlı durumdadır.

(P3) Her ne kadar hiç kimse az önce belirtilen çarpıcı farklılıklar için teistik bir açıklama sunmamış ya da muhtemelen sunamayacak olsa bile, aynı verilerin natüralizm tarafından makul bir şekilde açıklanabilmesi mümkündür.

(C1) Dolayısıyla, teizmin dağınık demografisi bazı teistik açıklamaları geçersiz kılar ve Tanrı'nın var olma ihtimalini ortadan kaldırır.⁵⁹

Maitzen'e göre, işitme veya konuşulan dili öğrenme yetisi gibi doğuştan gelen insan yetenekleri, insan türü boyunca eşit bir şekilde yayılma eğilimindeyken, Tanrı inancı insan toplumları arasında oldukça dengesiz bir şekilde dağılmıştır. Bu dağınıklık, beraberinde birçok farklı teistik açıklamayı getirmiş ve birbirini dışlayan ya da birbirini yanlışlayan açıklamalar öne sürülmüştür. Elbette bu açıklamalardan biri sensus divinitatis yetisine yönelik

56 Alston, "Christian Experience and Christian Belief", 107-120; McLeod, "Alston's Parity Thesis", 14-22.

57 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 204.

58 Stephen Maitzen, "Divine Hiddenness and the Demographics of Theism", *Religious Studies*, 42, (2006), 177.

59 Jason Marsh, "Do the Demographics of Theistic Belief Disconfirm Theism? A reply to Maitzen", *Religious Studies*, 44, (2008), 466.

açıklamadır. Ancak Maitzen'e göre demografik veriler, insanlarda böylesine doğuştan gelen bir yeteneğin varlığına dair şüphe uyandırdığı ölçüde teistik inancın savunulmasını da zayıflatacağı yönündedir. Dahası Maitzen, Tanrı'nın böyle bir lütfü dünyanın büyük bir bölümünden esirgemesinin, onun nitelikleriyle, daha açık bir ifadeyle sevgisi ya da iyiliğiyle bağdaşmayacağını da ifade eder.⁶⁰ Bu probleme Molinist bir açıdan yaklaşan Jason Marsh, inanç ve bağlam arasında bulunan güçlü korelasyonu gündeme getirir ve buna göre y koşulları altında, x söz konusu olduğunda farklı bir inanca sahip olabilmemiz gayet mümkün gözükür. Ancak Marsh, bu bağlam göz önünde bulundurulduğunda, meselenin teistik inancın demografik özellikleriyle ilgili değil, daha ziyade söz konusu bireylerin teistik bir bağlamda Tanrı ile bir ilişki kurmasına yardımcı olup olmayacağıyla ilgili olduğunu öne sürer.⁶¹ Onun Molinist strateji dediği şeyde, tam olarak bu problem üzerinden şekillenir. Molinist strateji, ilk olarak, içinde buldukları dünyevi koşullar ne olursa olsun, Tanrı'ya karşılık vermekte başarısız olan bir grup kişiyi ön plana çıkartır. Bu bireyler, doğal yaşamlarında Tanrı inancını kabul etme konusunda, kültürlerarası veya koşullar ötesi diyebileceğimiz bir isteksizlik sergilerler, ancak Tanrı ile bir ilişki kurma fırsatından gerçekten mahrum bırakılmazlar. İkinci olarak bu stratejiye göre, bu dünyada Tanrı'ya inanma fırsatından gerçekten mahrum bırakılanlar, yine biraz önce sözünü ettiğimiz kişilerden oluşur. Buna göre Tanrı, nihai dönüşümlerini güvence altına almak için onları tecrit eder ve onlara inanma fırsatı sağlar. Dolayısıyla, Tanrı'nın onları epistemik bir mesafede tutma kararı, içinde buldukları coğrafi koşullar ne olursa olsun, bu bireylerin yararına olmuş olur.⁶²

Bununla birlikte, Maitzen'in argümanında bulunan (P3) öncülünde, daha dikkat çekici bir ayrıntı daha vardır. Bu öncül, teizmin demografik dağılımında bulunan farklılıkları ve çarpıklıkları, natüralizmin daha iyi açıklayacağını iddia eder. Bu açıklamaya göre Tanrı inancının kaynağı ne Tanrı'nın kendisidir ne de *sensus divinitatis* gibi yetilerdir. Evrimsel psikolojinin/biyolojinin gösterdiği kadarıyla bu inançların kendisi, doğal süreçlerin birer sonucudur. Kelly James Clark ve Justin Barrett bu iddiayı değerlendirmeye çalışır. Onlara göre Tanrı, evrenin ve tüm doğa yasalarının (görünüşe bakılırsa evrimde buna dahildir) ilk ve başlangıç nedeni ise ve eğer Tanrı doğal evrim süreçlerini insanların Tanrı hakkında gerçek inançlar oluşturabilmeleri şeklinde yönlendiriyorsa, bu durumda yine Tanrı, inançlarımızın nihai

60 Maitzen, "Divine Hiddenness and the Demographics of Theism", 179-180.

61 Marsh, "Do the Demographics of Theistic Belief Disconfirm Theism? A reply to Maitzen", 467.

62 Marsh, "Do the Demographics of Theistic Belief Disconfirm Theism? A reply to Maitzen", 468.

nedeni olmuş olur.⁶³ Elbette bir teistin böyle düşünmeye hakkı vardır. Ancak bu yanıt, Tanrı inancının kaynağını açıklamış olsa bile, teistik inancının dağılımını açıklamamaktadır. Bana öyle geliyor ki bu açıklamalar, teizmin dağınık demografisini açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır.

Öte yandan burada daha ciddi bir problem daha vardır; teistik dinlerin, kendi içerisindeki dağınıklığı nasıl açıklanabilir? Bu soruyu ele alabilmek için, reformcu epistemolojiye Hristiyanlık içerisinde yöneltilen bir eleştiriye değinmemiz yerinde olacaktır. Buna yönelik olarak, bilginin entelektüel erdeme dayandığını savunan ve bir erdem teorisi ortaya koyan Linda Zagzebski, bir yönden Kalvinci unsurlarla şekillendirilen reformcu epistemolojiye, Katoliklik içerisinde bir yanıt vermeye çalışır ve bu geleneği takip ederek Plantinga özelinde eleştirilerde bulunur.⁶⁴ Zagzebski'nin itirazlarını, biri teolojik diğeri ise epistemolojik ya da felsefi olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Teolojik itirazın içeriğini özellikle reformasyonla birlikte gündeme getirilen düşünüşün, akıl ve irade üzerindeki etkisi ve bundan kaynaklanan problemler oluşturur. Felsefi itiraz ise, Katolik ve reformcu filozofların birbirine zıt felsefi geleneklere sahip olmasından ileri gelir. Zagzebski'ye göre Kalvin, felsefi olarak bir Augustinusçudur ve dolayısıyla bir Platoncudur ancak Aquinas ise bir Aristotelesçidir. Ona göre reformcu düşünürler, Tanrı'nın varlığının bilgisi söz konusu olduğunda, çıkarımsal olmayan bir yaklaşım öne süren Augustinus'tan etkilenmişken, Katolik düşünürler ise Aquinas'ın duyularda ilk olmayan hiçbir şeyin akılda bulunmadığını öne süren, geniş ve empirik varsayımlarından etkilenmiştir.⁶⁵

Zagzebski, Katoliklikten ilham alan epistemolojisinin kişi temelli, içselci ve sosyal olduğunu iddia ederken, Plantinga'nın epistemolojisinin ise, inanca dayalı, dışsalci ve bireyci olduğunu ifade eder.⁶⁶ Öte yandan onun bilgi konusundaki görüşlerini tek cümlede ifade edecek olursak, şöyle bir şey söyleyebiliriz; "bilgi, epistemik erdeme dayanan doğru bir inançtır." Buradaki "epistemik erdem", tıpkı ahlaki erdem gibi, övgü ve suçlamaya tabi olmaya yetecek kadar, gönüllü kontrolümüz dahilinde olan bir alışkanlıktır. Dolayısıyla Zagzebski için "epistemik erdemler" güvenilir bir şekilde doğru inançların oluşmasına yol açan ve bilinçli olarak hakikat sevgisiyle motive edilen alışılmış süreçlerdir ya da alışkanlıklardır. Plantinga'dan farklı olarak, Zagzebski aç-

63 Kelly James Clark & Justin L. Barrett, "Reformed Epistemology and the Cognitive Science of Religion", *Faith and Philosophy*, 27/2, (2010), 174-189.

64 Bkz. Linda Zagzebski, *Rational Faith: Catholic Responses to Reformed Epistemology*, (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1993).

65 Zagzebski, *Rational Faith*, 3-4.

66 Zagzebski, *Rational Faith*, 172-212.

sından bilginin epistemik açıdan övgüye değer olması gereklidir. Ayrıca onun epistemolojisinde, görüldüğü gibi bir de motivasyon unsuru vardır. Buna göre hakikat sevgisiyle motive edilmeyen bir epistemik tutum, uygun şekilde övgüye değer değildir. Ancak Plantinga gibi Zagzebski de bilgiye bir güvence şartı koyar. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Plantinga açısından bilginin yüksek olasılıkla gerçek inanca yol açan bilişsel yetiler tarafından üretilmesi gerekirken, Zagzebski, bilginin güvenilir bir şekilde doğru inançların oluşumuna yol açan erdemlere dayandırılması gerektiğini öne sürer.⁶⁷

Öyleyse “kişi temelli” ve “inanç temelli” epistemoloji arasındaki ayrım nedir? Zagzebski bu ayrımı kullanırken neyi kastetmiş olabilir? Bu tartışmaya katılan John Greco, inanç temelli epistemolojide, inancın değerlendirici özelliklerine odaklanıldığını, kişi merkezli olanında ise, kişilerin, yani inananların değerlendirme özelliklerine odaklanıldığını ifade eder. Elbette bir bilgi teorisi, eğer inançların değerlendirici özelliklerine veya belirli onay örneklerine odaklanıyorsa, inanca dayalıdır. Böyle bir teori, inancın; haklılık, makullük veya pozitif epistemik statü gibi özelliklerine ilişkin kriterleri tanımlamaya çalışır ve inancın onu bilgiye dönüştüren özelliklerini araştırır. Kişi temelli erdem yaklaşımında ise, doğruyu hedefleme ve yanlıştan kaçınma gibi, kişilerin değerlendirici özelliklerinin, kavramsal olarak inançların değerlendirici özelliklerinden önce geldiği ve ilgili özelliklerin, belirli bir sonuca ulaşmak için istikrarlı ve başarılı eğilimler geliştirdiği savunulur.⁶⁸ Aslına bakılırsa bu yaklaşım, erdem epistemolojisinin önemli simalarından birisi olan Ernest Sosa'nın “bilgiye erdem yoluyla ulaşmak” dediği şeye tam olarak karşılık gelir.⁶⁹

Bununla birlikte hem Zagzebski hem de Plantinga, pozitif epistemik statüyü kişilerin, istikrarlı ve güvenilir eğilimleri açısından tanımladıkları için, Greco ve Sosa tarafından birer erdem teorisyeni olarak görülüler.⁷⁰ Ancak Greco'ya göre, iki ismin farklı olduğu nokta, entelektüel erdemlere ilişkin farklı açıklamalar vermelerinden ileri gelir. Zira Zagzebski, erdemlerin hem

67 Linda Zagzebski, “Intellectual Motivation and the Good of Truth”, *Intellectual Virtue Perspectives from Ethics and Epistemology* içinde, ed. Michael DePaul & Linda Zagzebski, (New York: Oxford University Press, 2007), 135-154; Nebi Mehdiyev, “Gettier Sorununa Alternatif bir Yaklaşım: L. Zagzebski'nin Erdem Epistemolojisi”, *Çağdaş Epistemolojiye Giriş*, ed. Nebi Mehdiyev, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 103-116; Tuba Nur Umut, “Bilgiyi Ahlak Sahasında Konumlandırmak: Zagzebski'nin Erdem Teorisi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2023), 6-35.

68 John Greco, “Catholics vs. Calvinists on Religious Knowledge”, *American Catholic Philosophical Quarterly*, LXXI, (1997), 13-34.

69 Ernest Sosa, “Intellectual Virtue in Perspective”, *Knowledge in Perspective: Selected Essays in Epistemology*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 223-244; Batak, “Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi”, 25-29.

70 Batak, “Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi”, 8-9; Robert C. Roberts & W. Jay Wood, *Intellectual Virtues: An Essay in Regulative Epistemology*, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 7-8.

gönüllü hem de motivasyonel bir bileşene sahip olduğunu kabul ederken, Plantinga'nın bilişsel yetileri, aynı zamanda inananların istikrarlı ve başarılı eğilimleri olması anlamında birer erdemdir. Dahası Greco, bu benzerlikler yoluyla, Zagzebski'nin Katoliklikten ilham alan genel bilgi teorisinin, Plantinga'nın Kalvinist yaklaşımına yakınlştırılabileceğini iddia eder. Ayrıca, ona göre her iki isimde, Sosa'nın bilgiye yönelik erdem yaklaşımı dediği şeyin farklı versiyonlarını öne sürerler.⁷¹ Öyleyse Zagzebski ile Plantinga arasındaki asıl mesele, bilginin, epistemik açıdan sorumlu ve bilişsel bir faaliyet olup olmadığı, başka bir deyişle bilginin, epistemik övgünün uygun bir nesnesi olup olmadığı konusudur. Zagzebski'ye göre durum tam olarak böyledir, nitekim onun entelektüel erdemlere ilişkin açıklamalarından bunu çıkarabilmemiz mümkündür. Plantinga ise, bilgi söz konusu olduğunda böyle bir şeye ihtiyaç duyulmadığını düşünür ve sorumluluktan ve motivasyondan ziyade, güvencenin önemini vurgular. Öyleyse her iki filozofta, entelektüel erdemlerin doğası konusunda aynı fikirde olmamalarına rağmen, bilgi konusunda bir tür erdem teorisini savunurlar. Dahası Greco'nun da ifade ettiği gibi, teistik inanç açısından anlaşmazlık, gerçekten de asgari düzeydedir.⁷² Nitekim Plantinga açısından bilgi, Zagzebski'nin iddia ettiği gibi sorumluluk gerektirse bile, teistik inancın ilk bakışta tam anlamıyla temel olabileceği yine de iddia edilebilir ve dahası doğal teolojiden yararlanılabilir.

4. Reformcu Epistemolojiye Dair Yeni Bakış Açıları

Bununla beraber, reformcu epistemolojiye yöneltilen eleştiriler olsa bile, ondan ilham alan ya da kısmen veya bütünüyle Plantinga'nın bilgi konusundaki görüşlerini resmeden yeni bakış açıları da yok değildir. Özellikle son beş yıl içerisinde, reformcu epistemolojiye yönelik olarak diğer teistik dinler açısından bir hareketlilik yaşanmıştır. Plantinga'nın A/C modelleri üzerinden ifade edilen bu argümanların yanında, sensus divinitatis dair farklı bakış açıları ve reformcu epistemolojiyi erdem epistemoloji açısından ele alan çalışmaları bunlara örnek olarak verebiliriz.⁷³ Bu kısımda, bahsi geçen yeni bakış açılarını ele almaya çalışacağız.

71 Greco, "Catholics vs. Calvinists on Religious Knowledge", 27.

72 Greco, "Catholics vs. Calvinists on Religious Knowledge", 33.

73 Erik Baldwin ve Tyler Dalton McNabb, "Plantingian Religious Epistemology and World Religions: Prospects and Problems" (2018) isimli eser içerisinde, İslam ve Yahudilik gibi diğer teistik dinleri, ayrıntılı bir şekilde reformcu epistemolojisi üzerinden değerlendirmeye çalışmıştır. Jamie B. Turner, "An Islamic Account of Reformed Epistemology" (2021) isimli makalesinde, İbn Teymiyye'nin görüşleri üzerinden, reformcu epistemolojisi perspektifine dayalı bir argüman öne sürmüştür. M. Ashraf Adeel, "Epistemology of the Quran: Elements of a Virtue Approach to Knowledge and Understanding" (2019) isimli kitabında, dolaylı olarak reformcu epistemoloji üzerinden, ancak özellikle erdem epistemolojisi üzerinden ayrıntılı bir çalışma ortaya koymuştur. Son bir örnek olarak, Blake Mcallister & Trent Dougherty, "Reforming Reformed Epistemology: A New Take on the Sensus Divinitatis" isimli makalede, sensus divinitatis yetisinin kanıtsalılık üzerinden temellendirildiği bir argümanı tartışmaya açmıştır.

Aslına bakılırsa reformcu epistemolojiyi, erdem epistemolojisi üzerinden yorumlayan çalışmalar yeni değildir. Zira Plantinga'nın epistemolojisi, Ernest Sosa gibi erdem epistemolojisinin önemli simaları tarafından, erdem yaklaşımının bir biçimi olarak kabul edilir.⁷⁴ Reformcu epistemolojiyi, erdem-kuramsal açıklama olarak isimlendirdiği yeni bir yaklaşım üzerinden irdeleyen Pritchard, bunun farklı bir örneğini sunmaya çalışır. Pritchard'a göre, epistemolojik bir açıklamayı erdem-kuramsal yapan şey, onun inanç temelli olmaktan ziyade, fail temelli olmasıdır (yukarıda da görüleceği üzere, Zagzebski'de tam olarak bunu ifade eder).⁷⁵ Bunu, Greco'nun cümleleriyle ifade edecek olursak, bir inanç, bir failin bilişsel açıdan erdemli karakterinin sonucuysa bilgi sayılır.⁷⁶ Pritchard, inanç temelli ve fail temelli epistemoloji arasındaki bu ayrımı, epistemolojide fail güvenilirliği açısından ifade edilen ve en eski erdem yaklaşımı biçimlerinden bazılarını dikkate alarak daha iyi kavrayabileceğimizi öne sürer.⁷⁷ Elbette bu yaklaşım biçimleri içerisinde öne çıkan iki isimden birisi Sosa, diğeri ise güvenilirci epistemolojinin kurucu isimlerinden olan Alvin Goldman'dır.

Pritchard'a göre, özellikle güvenilirci epistemolojisi açısından failin güvenilirliği düşüncesi, sadece herhangi bir güvenilir inanç oluşturma sürecinin değil, failin bilişsel karakteri içerisinde belirli uygun rolleri yerine getiren süreçlerin de bilgi üretebileceği yönündedir. Ona göre fail güvenilirliği, bilgiyi, yalnızca söz konusu inancın özellikleri açısından değil, failin sabit, doğal ve bilişsel özellikleri veya yetenekleri üzerinden de tanımlar. Bilişsel yetilerimiz söz konusu olduğunda ise Pritchard, bu yetilerin, güvenilir olmanın çok daha fazlasını barındırdığını iddia eder. Örneğin güvenilir bir süreci bilgi kılmak için gerekli olan şey, bu güvenilirliğin, failin sergilediği ve bu nedenle itibar kazanabileceği bir tür istikrarlı bilişsel mükemmellik veya erdemden kaynaklandığı iddiasıdır. Bu durumda, güvenilirciliğin erdem epistemolosinden ayrıldığı nokta, yalnızca failin bilişsel karakterine vurgu yapması ve failin doğal bilişsel yetilerine odaklanmasıdır. Pritchard açısından bu tür yetiler, erdem açıklamaları üzerinden algısal bilgiyi yakalamak için ideal gözükmektedir. Zira ona göre, algısal durumda bilgiyi, yalnızca uygun koşullarda ve uygun şekilde işleyen bilişsel yetilerin sonucu olarak görmek mümkündür. Dahası Pritchard açısından algısal bilgiyi bu şekilde ele almak, dışsalıcı bir epistemolojiyi gerektirmediği gibi failin bilgiyi sergilemek için

74 Batak, "Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi", 8-9.

75 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 190-191.

76 John Greco, "Virtue Epistemology", *A Companion to Epistemology* içinde, ed. Ernest Sosa vd., (Malden: Wiley-Blackwell, 2010), 76.

77 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 198-199.

kendi yetilerini kullanmasına da gerek yoktur. Nitekim bunun yerine, bilmek için yalnızca tamamen dışsal koşulları karşılaması yeterlidir.⁷⁸

Bundan dolayı Pritchard'ın erdem epistemolojisine dair açıklamaları, yalnızca bilişsel yetilere dayalı erdemlere odaklanmayan, aynı zamanda yansıtıcı erdemlerin de rolünü içeren erdem teorilerinden oluşur. Bu tür erdemler, kanıtları tarafsız bir şekilde tartma yeteneği veya kişinin inançlarını, örneğin daha yüksek derecede inançsal tutarlılık elde edecek şekilde bütünleştirme yeteneği gibi bilişsel özellikleri içerebilir. Aslına bakılırsa bu yaklaşım, Sosa'nın "hayvansal" bilgi ile "tefekkürü" bilgi arasında yaptığı ayrıma dayanır.⁷⁹ Ancak Pritchard, bu iki uç arasında çeşitli bilgi türlerinin olabileceğine izin vererek, bu temel ayrımın genişletilebileceğini iddia eder.⁸⁰ Öyleyse buradaki düşünce hem yetiye dayalı hem de tefekkürü bilişsel erdemleri birleştirerek, kişinin farklı durumlarda bilgiye sahip olmanın neleri içerdiğine dair daha ayrıntılı bir açıklamaya ulaşmaktan ileri gelir. Yani, algısal bilgi gibi belirli bilgi türleri, yalnızca uygun işleyen bilişsel yetileri gerektirebilirken, örneğin soyut akıl yürütmeden kaynaklanabilen diğer bilgi türleri, yalnızca tefekkürü erdemlere bağlı olabilir. Pritchard'a göre, böyle bir tezi teistik inanca uyguladığımızda, bu bilgiyi edinmenin bir ön koşulu, failin aynı zamanda uygun tefekkürü erdemlere de sahip olması ve bunları hayata geçirmesi şeklinde olacaktır. Dolayısıyla bu türden bir açıklama, teistik inancın belirli açılardan algısal bilgiye benzediği yönündeki reformcu epistemolojiyle örtüşmekle beraber, ayrıca her iki bilgi biçimi failin uygun işleyen yeti erdemlerine sahip olmasını varsayar.⁸¹ Toparlayacak olursak, Pritchard'ın erdem epistemolojisine dayalı reform epistemolojisi dediği şey, özetle, teistik inancın bilgi olarak edinilmesinde tefekkürü erdemlerin oynadığı rol açısından açıklanır ve algısal bilgiyle örtüşme koşuluyla, bilişsel yetilerin uygun işleyişinden güç kazanmış olur.

Reformcu epistemolojiye yönelik bir başka yenilik, Chris Tucker, Blake McAllister ve Trent Dougherty gibi isimlerin, "kantısalıcı dostu" dediği bir modelden ileri gelir. Bu modele dair en dikkat çekici detay, sensus divinitatisin çıkarımsal olmayan bir şekilde ve daha çok indirgemeci olarak teistik inancı doğruladığı iddiasıdır. McAllister ve Dougherty, Plantinga'nın modellerinde sensus divinitatisin adeta bir kara kutu gibi görüldüğünü ifade eder. Zira Plantinga'nın modellerinde sensus divinitatis, neden veya nasıl

78 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 202-203.

79 Kemal Batak, "Ernest Sosa'da Hayvani Bilgi ve Tefekkürü Bilgi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 32, (2016), 225-226.

80 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 204-205.

81 Pritchard, "Reforming Reformed Epistemology", 205.

gerçekleştiğine dair hiçbir açıklama olmaksızın duyumları alır ve görünüm veya inançları ortaya çıkarır. McAllister ve Dougherty, indirgemeci dedikleri modelin bu boşluğu tamamlayabilecek açıklama olduğunu iddia eder.⁸² Peki ama nasıl? Onlara göre, örneğin ahlaki bir yasayı çiğnemek gibi, önermesel içerikli bir deneyim yaşadığımızı düşünelim.⁸³ Burada sensus divinitatis aracılığıyla, arka plan kanıtlarımızla birlikte bu deneyimsel içerik ile Tanrı hakkındaki bir önerme arasındaki destek ilişkisini sezgisel olarak kavrayabilmemiz mümkün hale gelir. Nitekim, bir ahlâk yasasını ihlal etmenin, bir ahlâk yasasının var olduğu anlamına geldiğini, bir ahlâk yasasının varlığının, bu yasa koyucunun varlığını desteklediğini, tek makul ahlâk yasa koyucunun Tanrı olduğunu ve dolayısıyla sizi Tanrı'nın önüne çıkardığını söyleyebilmemiz gayet mümkündür. Sensus divinitatis, örneğin, bu ahlak yasasını çiğnediğiniz için Tanrı önünde suçlu olmak gibi, sonrasında teistik içeriğe sahip bir görünüm üretir. Dahası bunun gücü, destekleyici önermelerin olasılığına ve algılanan destek ilişkisinin gücüne karşılık gelir. Böylelikle McAllister ve Dougherty, reformcu epistemoloji söz konusu olduğunda, bu teistik görünümün kişiye Tanrı'nın varlığına inanmak için bir neden sağladığını ifade eder.⁸⁴

Görünüşe bakılırsa, bu modele göre deneyimlerimizin içeriği üstü örtülü olarak Tanrı'nın varlığını gerektirmektedir. Zira McAllister ve Dougherty'e göre, sensus divinitatisin bu indirgemeci modeli, Tanrı'nın varlığını algılamaya yönelik bu üstü örtülü kabulün, standart ve rasyonel yeteneğimizin ötesinde hiçbir şeyi gerektirmediğini öne sürer. Buna göre indirgemeci model, herhangi bir özel entelektüel yeti varsayımına olan ihtiyacı ortadan kaldırır. Çünkü bu modele göre sensus divinitatis, deneyimlerimizin içeriği ile Tanrı'nın varlığını ima eden önermeler arasında bağlantılar kurma eğiliminde olmamız nedeniyle, standart ve rasyonel yetelerimizin bir alt fonksiyonundan başka hiçbir işleve sahip değildir.⁸⁵ Öyleyse sensus divinitatis, örneğin gün batımı gibi bir manzarayla karşılaştığımızda, gün batımı deneyimiyle ya da algısıyla değil, gün batımının önermesel içeriğiyle tetiklenir.

Bu yaklaşım ilgi çekici olduğu kadar, kafa karıştırıcıdır. Evvela gün batımı gibi manzaralar karşısında, hiç kimsenin sezgisel olarak gün batımının önermesel tarafıyla ilgilenmeyeceği düşünülebilir. İkinci olarak,

82 Blake Mcallister & Trent Dougherty, "Reforming Reformed Epistemology: A New Take on The Sensus Divinitatis", *Religious Studies*, 55, 2019, 537-538.

83 Elbette bu husus, çağdaş ahlak felsefesi tartışmalarını da beraberinde getirir. Zira ahlaki nesnelcilik karşıtlarının bu cümleye itiraz edebilmesi mümkündür.

84 Mcallister & Dougherty, "Reforming Reformed Epistemology", 541-544.

85 Mcallister & Dougherty, "Reforming Reformed Epistemology", 548-551.

Plantinga'nın üzerinde ısrarla durduğu irade meselesinde, McAllister ve Dougherty, bütünüyle zıt bir tutuma sahiptir. Zira önermesel içerik demek, öznenin kendi içsel bilişsel süreçleri demektir ve bir ölçüde muhakeme yeteneğiyle bağlantılıdır. Öyleyse burada irade dışı olmaktan çok, bütünüyle irademiz kontrolünde oluşan bir inanç söz konusudur. Dahası, onların bu modeli tam olarak bu nedenlerle içselci bir açıklamaya sahiptir. Ayrıca, bu model içerisinde uygun işlev, tasarım planı ve uygun ortam gibi, reformcu epistemolojinin en temel kavramlarına dair neredeyse hiçbir şey bulunmaz. Bu yönüyle onu, bütünüyle reformcu epistemolojinin bir örneği olarak görebilmek pek mümkün değildi.

Reformcu epistemolojiye yönelik bu tarz kısmi yenilik iddialarının yanında, İslam ve Yahudilik gibi, Hristiyan olmayan diğer teistik dinlerin, Plantinga'nın A/C modelleri üzerinden kritik edildiği çalışmalarda mevcuttur. Bunun en kapsamlı örneğini, Eric Baldwin ve Tyler McNabb'ın çalışmalarında görebilmek mümkündür. Aslına bakılırsa Baldwin ve McNabb'ın öncelikli iddiası, İslam teizminin, epistemik olarak bir çürütenle karşı karşıya kaldığı yönündedir. Onlar, öncelikle bizden şu açıklamaları göz önünde bulundurmamızı ister ve bir argüman ortaya koyar:

GD: Tanrı, en büyük aldatıcıdır.

GDF: Tanrı, kendisine inananları, yalnızca daha büyük bir iyiliği gerçekleştirmek için aldatır.

(1) GD ve GDF göz önüne alındığında, Tanrı, inançlı Müslümanları daha büyük bir iyilik adına doğru inançlar üretmeyi başarılı bir şekilde hedeflemediği için aldatıyor olabilir.

(2) (1) verildiğinde, eğer bir Müslüman, Tanrı'nın kendisini aldatmadığını düşünmek için haklı bir nedenden yoksunsa, kendi bilişsel yetilerinin güvenilir (G: Güvenilir) olma ihtimalinin düşük olduğunu bilir.

(3) Eğer bir Müslüman, (G) olasılığının düşük olduğunu bilirse, bu durumda kendi bilişsel yetilerine karşı bir çürütene sahip olur.

(4) Eğer bir Müslümanın (G) konusunda bir çürütene varsa, o halde Kur'an'ın Tanrı'nın vahyi olduğuna olan inancından dolayı bir çürütene vardır.

(5) Eğer kişinin inancını çürüten bir neden varsa, bu inanç güvenceye sahip değildir.

(6) (1) verildiğinde, Tanrı'nın kendisini aldatmadığını düşünmek için haklı bir gerekçeden yoksun olan Müslüman, Kur'an'ın Tanrı'nın vahyi olduğuna dair inancı için bir çürütene de sahiptir ve inancı güvenilir değildir.⁸⁶

Argümanı değerlendirmeye geçmeden önce ufak bir not düşmemiz gerekiyor. Bu argümanın epistemolojik bir tarafı olduğu düşünülse bile, ayrıntılara girdiğimizde meselenin daha çok teolojik olduğu görülecektir. Zira argümanda iddia edilen “çürütene sahip olma” durumu, epistemolojiyle değil, daha çok tefsirle alakalı bir durumdur.⁸⁷ Buna göre argüman, bazı Kur'an ayetlerinden yola çıkar. Örneğin Al-i İmran 54: “(Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur” ve A'raf 99: “Allah'ın ansızın gelen azabından emin mi oldular? Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası Allah'ın azabından emin olamaz.” Baldwin ve McNabb, bu iki ayette geçen “makr” sözcüğünü aldatma (deception) olarak tercüme edip, GD'ye destek sağladığını iddia eder. Dahası, Enfal suresinin 43. ve 44. ayetlerinde anlatılan başka bir olaydan yola çıkarak, Hz. Muhammed'in bile bu aldatmacadan muaf olmadığını da ifade ederler: “Allah rüyanda onları sana az olarak göstermişti, eğer onları sana çok gösterseydi korkup çekinirdiniz, savaşma konusunda anlaşmazlığa düşerdiniz; fakat Allah korudu. Şüphe yok ki O kalplerin gizlediğini eksiksiz bilmektedir. O, karşılaştığınız sırada da sizin gözünüzde onları az gösteriyordu, onların gözünde de sizi az gösteriyordu ki, Allah olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştiretin; zaten bütün işler Allah'a döner.”⁸⁸

Nader A. Alsamaani, bilinen Kur'an tercümelerinde, Allah'a atfedilen makr sözcüğünün ve türevlerinin “planlamak” veya “plan yapmak” ve bazı durumlarda “tuzak kurmak” şeklinde tercüme edilmesinin yaygın bir uygulama olduğunu ifade eder.⁸⁹ Birçok Türkçe tercümede de aynı şekilde tercüme edildiğini söyleyebilmek mümkündür. Bununla birlikte Baldwin ve McNabb, Abdullah Yusuf Ali'nin Kur'an tercümesinin gözden geçirilmiş versiyonunu kullandıklarını ifade ederler,⁹⁰ ancak Yusuf Ali, Enfal suresinin 30. ayetini tercüme ederken, “planlayıcıların en iyisi” (the best of planners) ifadesini kullanırken, onlar ise, “en büyük aldatıcı” (the greatest deceiver) şeklinde kullanırlar. Dahası onlar, yer yer geçtiği yerlerde makr sözcüğünü

86 Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 236-537.

87 Her ne kadar teolojik iddiaları teologların yanıtlaması gerektiğini düşünsem bile, buradaki meseleyi, elimden geldiği kadar tahlil etmeye çalışacağım.

88 Buradaki tefsir ve mealler için bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/> (Erişim: 17.09.2023)

89 Nader A. Alsamaani, “Islamic Beliefs and Epistemic Defeaters: a Response to Baldwin and McNabb”, *Sophia*, 61, (2022), 447.

90 Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 250.

ve türevlerini “düzenlemek” (to scheme) ve “komplo kurmak” (to plot) olarak da tercüme ederler. Elbette eleştiri yöneltecekleri yerlerde ise, sürekli olarak “aldatmak” sözcüğünü kullanmayı ihmal etmezler. Ancak Alsamaani'nin de ifade ettiği gibi, bu tercüme, semantik bir bakış açısından bile, bütünüyle yanlıştır. Nitekim, Arapça tanımlar konusunda başlıca otorite sayılan Lisan el-Arab'ın makr sözcüğü için önerdiği ilk anlam, Tanrı'ya atfedilmemekle beraber, “gizli bir şekilde komplo kurmak” şeklindedir.⁹¹ Öyleyse Baldwin ve McNabb, tercüme konusunda tutarsız davrandıkları gibi, ayrıca ilk elden kaynaklara bile müracaat etmemişlerdir.

Eğer durum böyleyse, o halde GD ve GDF'ye destek sağlayan gerekçeler problemlidir. Zira, özellikle GD, Kur'an'ın sorunlu tercümesine dayanır. Dolayısıyla, eğer Baldwin ve McNabb'ın yorumu hatalıysa, o zaman hiçbir Müslüman, söz konusu durumda, hiçbir çürütene sahip değildir. Dahası Baldwin ve McNabb, Hristiyan'ların Tanrı'sının, ona inananları aldatmadığı düşüncesi için Eski ve Yeni Ahit'te, insanı kendi suretinde yarattığının ifade edildiğini ve bu nedenle insanların doğru inançlar üretebileceğini ifade ederler. Fakat Yahudiler ile Hristiyanların, Tanrı tarafından, Kur'an'da olduğundan daha fazla ve güçlü bir şekilde aldatılmayacağını da buna eklerler:

Kutsal Kitap'taki kanıtlar, Kur'an'daki kanıtlar kadar sağlam değildir; çünkü, Kutsal Kitap'ın hiçbir yerinde, Kur'an'da bulduğumuz gibi, Tanrı'nın insanları aldatmakla övündüğü pasajlar vb. bulamayız. O halde, her şeyi hesaba katarak, tüm teizm biçimleri için genel bir ilahi aldatma sorunu ve hem Hristiyanlık hem de Yahudilik için ilahi aldatmaya ilişkin kutsal metin sorunlarının olduğunu düşünmek için bazı nedenlerimiz varsa, ilahi aldatma sorununun olduğunu kabul edebiliriz. Ancak bu aldatma sorunu, İslam inancı açısından biraz daha güçlü görünmektedir.⁹²

Baldwin ve McNabb'ın hatalı ve spekülatif bir yorum üzerinden öne sürdükleri bu argüman, sağlam olmaması bir yana bana öyle geliyor ki bir argüman bile değildir. Ayrıca, karşıt yorumlara neredeyse hiç değinmedikleri için, yaptıkları şey, entelektüel açıdan da hiç erdemli olmamaktadır. Hristiyanlığın Üçlülük gibi en önemli kavramlarının lise sıralarında tartışıldığı şekliyle, $1+1+1=3$ ettiğini söylediğimizde, nasıl ki entelektüel açıdan erdemsiz bir davranış sergilemiş olursak bu da onun gibi bir şeydir. Dolayısıyla, bu argüman üzerinde fazladan tartışmaya geçecek hiçbir şey yoktur.

91 Alsamaani, “Islamic Beliefs and Epistemic Defeaters”, 448.

92 Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 247; İlahi Aldatma konusunda Hristiyanlık ve Yahudilik eleştirisi için ayrıca bkz. Erik Wielenberg, “Divine Deception”, *Skeptical Theism: New Essays*, ed. T. Dougherty & J. McBrayer, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 236-249.

Öte yandan Baldwin ve McNabb, uygun işlevselciliği göz önünde bulundurarak, İslam teizmi için, bir argüman daha ortaya koyar:

(1) Müslümanlar, Plantinga'nın dini epistemolojisinden, ancak ve ancak, standart Aquinas /Kalvin modelinin yanı sıra, standart A/C modelinin ifade edilmesi için gerekli ve yeterli olan ve İslam'a içsel ve entelektüel açıdan kaynaklık eden kavramlar yardımıyla yararlanabilirler.

(2) Müslümanlar, standart A/C'nin çalışabilmesi için, gerekli kavramsal kaynaklardan ve bunun Hıristiyan olmayan unsurlarından ancak ve ancak İslam'ın merkezi ve biçimlendirici öğretileri şunlarla uyumlu ise faydalanabilirler: (A) (I) Bağlılık Tezi, (II) Tasarım Tezi (III) Yakınlık Tezi ve (IV) Kutsal Ruhun İçsel İlhamı Tezi (V) Kutsal Yazılardaki Vahiy Tezi. (B) İslam'ın metafiziksel iddiaları ve/veya ön varsayımları (I)-(III) ile tamamen uyumludur ve hiçbir şekilde (IV) ile ilgili benzer tezleri dışarıda bırakmaz.

(3) İslam'ın temel öğretileri, Plantinga'nın dini epistemoloji içerisinde önemli yeri olan insanın tasarım planı açısından belirli problemlere sahip olsa bile, bu problemler aşılamaz değildir. Çünkü (2)'de bulunan hem (A) hem de (B) koşulları, İslam açısından yeterince sağlam temellere dayanır.

(4) Eğer (3) mümkün ise, o halde Müslümanlar, standart Aquinas/Kalvin modelinin ve bunun İslam'a özgü bir uzantısının ifade edilmesi için gerekli ve yeterli olan kavramsal çerçeveye sahiptir.

(5) Öyleyse Müslümanlar, standart Aquinas/Kalvin modelinin ifade edilmesi ve bunun İslami uzantısı için gerekli ve yeterli olan entelektüel ve kavramsal çerçeveye sahiptir [(2), (3) ve (4)'ten].

(6) Dolayısıyla Müslümanlar, Plantinga'nın reformcu epistemolojisinden bütünüyle yararlanabilirler [(1) ve (5)'ten].⁹⁵

Görünüşe bakılırsa ikinci argüman, ilk argümanı geçersiz kılmaktadır. Bu durumda ilk argümandaki amaç nedir? Baldwin ve McNabb, ikinci argümana geçmeden önce, ilahi aldatmanın nasıl geçersiz kılınacağına dair bir yorumda bulunmuş mudur? Müslümanlar, "güçlü" bir şekilde ilahi aldatmadan mustariplerse bilişsel yetilerine güvenemeyeceklerdir ve dolayısıyla reformcu epistemolojinin en önemli tezinden faydalanamayacaklardır. Öyleyse ilk iddiada kanıtlanan şey nedir? Hemen hemen hiçbir şeydir. Eğer ilk argümanın sonucu doğruysa, ikinci argüman yanlıştır. Ancak, ikinci argümanın sonucu

93 Baldwin & McNabb, *Plantingian Religious Epistemology and World Religions*, 247-248.

doğruysa, bu durumda ilk argüman yanlıştır. Bana öyle geliyor ki Baldwin ve McNabb, Müslümanların mustarip olduğunu iddia ettikleri şeyle karşı karşıyadır; onlar, bir çürütene sahiptir. İlk argümanda olduğu gibi, bu argümanda da teolojik problemler hariç, epistemoloji ve felsefe adına pek fazla bir şey yoktur. Zira (IV) gibi bir şeyi, Müslümanların kabul etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, bu argümanın üzerinde fazladan durmaya gerek yoktur.

Reformcu epistemolojiyle İslam teizminin uyumlu olduğunu öne süren bir başka iddia, Jamie Turner tarafından öne sürülmüştür. Turner, İbn Teymiyyeci ismini verdiği model üzerinden, Tanrı'nın kendisi hakkında bilgi edinmek için bilişsel yetilerimizi tasarladığı bir tasarım planının gösterilebileceğini ve bunun Plantinga'nın epistemolojisiyle tam olarak uyumlu olacağını iddia eder. Onun argümanını şöyle formüle edebiliriz:

- (1) Evrenin yaratıcısı olarak Tanrı, kendisine ilişkin doğru inançlar kazanabilmeleri için insanlara farklı bilişsel yetiler vermiştir.
- (2) Tanrı, tüm insanlığı, doğuştan gelen bir doğal yasa (fitrat) üzerine yaratmıştır. Bu fitrat, insanları, Allah'ı tanımaya ve sadece O'na ibadet etmeye teşvik etmiştir.
- (3) Fitrat, inançların üretimi için diğer bilişsel yetilerle birlikte çalışmak üzere tasarlanmıştır ve bu tür yetiler, özellikle teistik inanç bağlamında kalbi içerir. Kişinin fitratı uygun bir şekilde işlediğinde, kalpte anında Tanrı farkındalığını tetikler. Bu farkındalık, kalbin sezgisindeki fitratın doğal işleyişiyle ortaya çıkar.
- (4) Tanrı hakkında temel farkındalık yaratan bu yetilerin uygun işlevi, tipik olarak kişinin Tanrı'nın dünyaya yerleştirdiği birçok işaretin (ayet) doğrudan deneyimlenmesinden kaynaklanır ve bu da kişinin Tanrı'nın bilgisini bir anda deneyimlemesine izin verir. Bu bilgi, anlık ve istemsiz olmasıyla temeldir.
- (5) Bu nedenle fitratın kalp ile bağlantılı epistemik rolü aracılığıyla, Tanrı'nın farklı işaretlerinin kavranması, herhangi bir çıkarıma veya önermeye (kanıtına) ihtiyaç duyulmadan kişinin inancına hemen ulaşır.
- (6) Tanrı'nın dış dünyadaki işaretlerine atıfta bulunularak, varlığının hemen anlaşılmasının mümkün kılındığı gibi, vahiy biçimindeki işaretler aracılığıyla, Tanrı'nın daha yakın bilgisine izin verilir.
- (7) Okunan ve anlaşılan bu işaretlerin kavranmasıyla insanlar, Tanrı'nın vahyinin hakikatini ve O'nun saklı amacını anlayabilir.

(8) İnsanlar, bu işaretlerin Tanrı'nın insanlığa bir mesaj olarak yazılmış sözleri olduğunu ve İslam'ın herkes tarafından takip edilecek din olduğunu bilir. Bu dolaysız inanç, işaretlerin (yani Kur'an ayetlerinin) kavranması üzerine bir şekilde kalp ile bağlantılı olarak fitratın doğal işleyişi yoluyla ortaya çıkar.

(9) Dolayısıyla, Tanrı'nın insanı yarattığı tasarım planına uygun olarak tam teşekküllü İslam inancı, bu modele göre temel bir şekilde kavranabilir.⁹⁴

Turner, "Teymiyyeci Model" dediği bu argümanın, (1) ve (5) numaralı öncüllerinin standart model olduğunu, toplu bir şekilde düşünüldüğünde ise, genişletilmiş model olduğunu ifade eder.⁹⁵ Bu argüman için ne söyleyebiliriz? Evvela burada geçen geçen fitratın bilişsel bir yeti olarak ele alınması *sensus divinitatis* ile benzerlik gösterir. Lakin bu durumda, *sensus divinitatis*in mustarip olduğu problem, onun içinde geçerli olmuş olur; fitrat, neden dünyanın bir bölümünde çalışmaz? Turner'ın buna dair bir yanıtı yoktur. Ona göre bu model, Müslümanlar için geçerlidir. Dolayısıyla, Müslümanların epistemik olarak içsel tutarlılığa sahip olduğu bu model üzerinden gösterilmiş olur. Ancak, kanıtsız olarak Tanrı'ya inanma düşüncesi İslam teizminin kabul edebileceği bir şey midir? Pek değildir. Zira, bildiğimiz kadarıyla Kur'an, bir iddia ortaya atıldığında, bunun açıkça kanıtlarla desteklenmesi gerektiğini ifade eder.⁹⁶ Bu husus, binlerce yıllık İslam düşünce tarihinin en önemli yöntemlerinden biridir.⁹⁷ Dolayısıyla, kanıt desteği olmadan ne entelektüel olarak felsefi bir iddianın ne de teolojik olarak bir görüşün temellendirilmesi düşüncesi, İslam teizminin kabul etmeyeceği bir şeydir. Dahası, Hristiyan teistlerin bile üzerinde uzlaşma sağlamamış olduğu bu konu üzerinden, İslam teizmi için acele bir genelleme yapmak, pek uygun değildir. Nitekim reform epistemolojisi, her ne kadar epistemik bir proje olsa dahi, onun teolojik yönleri olduğu da çok açıktır.

Bununla birlikte erdem ve reform epistemolojisinin epistemik fikriyatından yararlanılarak, İslam teizmi hakkında bir yorumda bulunulabileceğini düşünüyorum. İslam teizmi, gerçekten de hem erdem etiği ile hem de erdem epistemolojisiyle uyumlu olabilir. Bunun için şu argümanın yol gösterici olacağını düşünüyorum:

94 Jamie B. Turner, "An Islamic Account of Reformed Epistemology", *Philosophy East and West*, 71, (2021), 783-784.

95 Turner, "An Islamic Account of Reformed Epistemology", 783.

96 Neml Suresi, 64. Ayet.

97 Bkz. Müfit Selim Saruhan, "İslam Felsefesinde Delil ve Önemi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4, (2004), 369-378; Mehmet Bulgen, "Tanrı'nın Varlığını Kanıtlamanın (İsbât-ı Vâcib) Kelâm Bilgi Teorisindeki Yeri: Kadî Abdülcebâr Örneği", *Marifetname*, 9/1, (2022), 13-53.

- (1) Tanrı, açık bir şekilde ahlaki erdemlere (adalet, cömertlik, yardımseverlik) ve entelektüel erdemlere (doğru bilgiye ulaşmak, doğru ile yanlış bir-birinden ayırt etmek, kanıtları kıyaslamak, iddiayı desteklemek üzere kanıt getirmek) işaret eder.
- (2) Teistler için bu iki erdem birbirini tamamlar ve çok çeşitli bilişsel süreçlerle birlikte, onlara motivasyon sağlar.
- (3) Bilişsel süreçle birlikte güvence yoluna doğru gidilir ve yüksek olasılıkla doğru bilgi hedeflenir.
- (4) Dolayısıyla, Tanrı'nın varlığına dair inanç, güvenilir bir şekilde doğruyu amaçlayan ve yanlıştan kaçınan bilişsel süreçler tarafından desteklenir ve bu inanç, epistemik olarak bir güvenceye sahip olmuş olur.

Bu argüman, reformcu epistemolojinin Kalvinci unsurlarından arındırılmış bir argümandır. Epistemik olarak dışsalıcı olduğu kadar, ayrıca bir ölçüde içselci yönü de vardır. Kanıtlar, algısal süreçlere dayanması durumunda dışsal, çıkarımsal olduğu durumda ise içseldir. Argümanın reformcu epistemoloji tarafı, klasik temelciliği kabul etmemesinden ileri gelir. Çünkü kanıt standardı, klasik temelciliğin koymuş olduğu kriterden daha fazlasıdır ve algısal, sezgisel vb. gibi bilişsel süreçleri de içerisinde bulundurabilir. Ayrıca entelektüel erdemlere dayanması, onun erdem epistemolojisiyle uygun yönünü açığa çıkarır. Dolayısıyla bu argüman, teizm ile uyumlu olduğu iddia edilen diğer argümanlardan daha fazla uyumludur ve epistemik yönü daha kuvvetli olduğu için, entelektüel olarak tartışılmaya daha fazla müsaittir. Bana öyle geliyor ki ister Yahudi ister Hristiyan ister Müslüman olsun, bir teist için bu argüman geçerli olacaktır.

Bunula birlikte bu argümanın gösterdiği şey, teistik inancın rasyonel olduğu iddiası değildir. Bunun yerine bu argüman, teistik inancın hangi koşullarda rasyonel ya da güvenceye sahip olabileceğini gösteren bir argümandır. Dahası, reformcu epistemolojiyi geliştiren bir argümandır. (1)'inci öncül konusunda çoğu teistin fikir birliğine varacağını düşünüyorum. Zira teistik dinlerin en önemli iddialarından biri, bize ahlaki önermeler sunmalarından ileri gelir. Bahsetmiş olduğum ve bahsedemediğim birçok erdem, bir teist için yalnızca ahlaki alanda geçerli olan şeyler değildir. Bu erdemli karakter özelliklerinin, hayatın hemen hemen her alanında olduğu gibi, bilgi söz konusu olduğunda da geçerli olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla, ahlaki ve entelektüel erdemler birbirini tamamlayan şeylerdir. (2)'inci öncül, (1)'inci öncülün sonucudur ve yine bu öncülün motivasyon kaynağıdır. (2)'inci ön-

cülde (3)'üncü öncüle geçiş çok daha kolaydır. Aslında bu öncül, (2)'inci ve (4)'üncü öncüller arasında, bir ara öncül olarak okunabilir. Ancak tartışmaya açık olan öncül, sonuç önermesi olan (4)'üncü öncüdür. Öncelikle bu öncülün, herhangi bir teistik dini doğrulamadığını ifade etmek isterim. Onun yapmaya çalıştığı şey, daha çok geleneksel teistik dinlerin kalbinde yer alan, Tanrı'nın varlığına duyulan önermesel inancın, hangi koşullarda rasyonel, haklı, gerekçeli veya güvenilir olabileceğini göstermektir. Dolayısıyla, aslında yapmaya çalıştığım şey, teizmin önermesel inancının, hangi durumlarda epistemik olarak bir ruhsata sahip olabileceğidir, bunun teolojik kabullerden arındırılarak nasıl tartışılabileceğidir ve çok sayıda inanç sisteminin var olduğu bir dünyada teistik inancın epistemik olarak rasyonelliği hakkında tartışabilmenin bir yolunu bulmaya çalışmaktır. Bana öyle geliyor ki reformcu epistemoloji bunu yapabilmeyi başaramamıştır. Bu yaklaşımın teolojik unsurları Hristiyanlığın kendi içerisinde bile tartışmalıyken, diğer teistik dinler için bütünüyle geçerli olduğunu düşünmek, birçok açıdan problemlidir.

Sonuç

Bu makalede, çok sayıda farklı dini inanç sistemlerinin olduğu bir dünyada, bu inançların rasyonelliği hakkında düşünebilmemiz için bize farklı sayılabilecek bir seçenek sunan reformcu epistemolojiyi ana hatlarıyla değerlendirmeye çalıştık. Reformcu epistemolojinin epistemik varsayımlarının, teistik inancın, fakat özellikle de Hristiyan teistik inancının, Plantinga'nın A/C modelleri üzerinden nasıl meşruiyet kazanabileceğine dair önemli ve farklı bir bakış açısını bize sunduğunu düşünüyorum. Elbette bu farklı yolun, belirli açmazları da yok değildir. Nitekim eğer iddia edildiği gibi Tanrı inancı temel algısal inançlarımızla benzerse algısal inançlarımızın karşı karşıya kalacağı çürüten durumlarda, Tanrı inancının durumunun ne olacağını görebilmemiz kolay değildir. Tanrı inancında, varsayılan çürüten durumlarla benzer bir ilişki ortaya çıkmazsa, bu durumda parite argümanının, yani algısal inançlarla aynı pozitif epistemik statü stratejisinin gözden geçirilmesi gerekeceği aşikardır. Ayrıca, iddia edildiği gibi Tanrı inancı temel bir inançsa, yani herhangi bir çürütenle karşı karşıya kalması mümkün değilse, sensus divinitatis aracılığıyla edindiğimiz bu inancın, bize her durumda aynı sonucu vermesi gerekir. Ama görünüşe bakılırsa durum pek de öyle değildir. Çünkü sensus divinitatis, en nihayetinde kişi temelli olduğundan, bir teistin, örneğin başına gelen korkunç bir kötülük durumunda Tanrı inancı hakkında hangi sonuca ulaşacağı çok açık gözükmemektedir.

Bununla beraber kanıtsalcılık ve reformcu epistemoloji arasında ılımlı bir pozisyon oluşturulabilmek mümkündür. Keza Mcallister ve Dougherty,

tam olarak bunun bir örneğini öne sürmeye çalışmıştır. Buna göre sensus divinitatis, teistik inancı çıkarımsal olmayan bir şekilde haklı çıkarırken, ayrıca arka plan kanıtlarımızla birlikte, Tanrı hakkında argümanlar arasındaki destek ilişkilerinden yararlanarak işlevsellik kazanabilmektedir. Bir kişinin, dini inancına dair makuliyetinin, o kişinin, yalnızca söz konusu inancına uygun orantıda kanıtlar sunabilmesine bağlı olmaması elbette mümkündür. Ancak doğru bilgi ya da rasyonalite dediğimiz şeyin, kişinin yeterli kanıtlar öne sürüp sürmemesine bağlı olduğu kadar kişinin erdemli bilişsel faaliyetlerine dayalı olması da gayet mümkündür. Dahası eğer bir kişi erdemli bir bilişsel faaliyet sergileyecekse, bu karakter özelliğinin, yeteneğinin ve motivasyonunu, o kişiyi yeterince ve uygun kanıtlar bulmaya yönlendireceği ise, gayet açıktır. Bu nedenle, bana öyle geliyor ki erdeme dayalı olan bu seçenek, teistik inançlar için daha makul gözükmektedir.

Reformcu epistemolojiye teolojik bir perspektiften bakıldığında, hem teistik dinler ve bu teistik dinlerin Tanrı tasavvurları hakkında ve hem de aynı teistik dinlerin farklı ekolleri içerisinde, birçok problemi de beraberinde getireceği aşıkardır. Zira bu konu hakkında bütüncül bir modelin nasıl öne sürülebileceğini görmek zor olsa bile, epistemologlar kadar teologlarında konuya dahil olacağı çok açıktır. Ancak belki de birçok felsefecide kısmen gördüğümüz gibi bu konu, ontolojik taahhütlerimizden bağımsız değildir. Dolayısıyla ontoloji ve epistemoloji çoğu konuda iç içedir. Öyleyse Tanrı tasavvurlarımız, yani ontolojilerimiz, Tanrı inançlarımıza dair, yani epistemolojik olarak bu varlık hakkındaki önermesel inançlarımıza dair konularla örtüşmek durumundadır. Bu nedenle, örtüşmenin olmadığı durumlarda teistik dinler arasında anlaşmazlıkların çıkması, anlaşılabilir bir şeydir.

Sonuç olarak, reformcu epistemolojinin ve özellikle Plantinga'nın iddia ettiği şekliyle hiç kimsenin, Tanrı'nın varlığına yönelik inancın, irrasyonel, mantıksız, gereksiz, güvencesiz ve kimi durumlarda akıl hastalığı gibi bir şey olduğunu kanıtlayamadığı iddiası, bir ölçüde doğru gözükmektedir. Ancak hiç kimsenin, Tanrı'nın varlığına yönelik inancın sözüm ona rasyonel ya da ona benzer bir şey olduğunu, reformcu epistemolojinin gösterdiği şekliyle kanıtlayamadığı da çok açıktır. Elbette rasyonalite dediğimiz şey, insan olmamızın asli unsurlarından biridir. Nitekim rasyonellik, basitçe bir kavramın farkına varmak değildir. Rasyonalite demek, bireysel ve kültürel farklılıkları aşan ve diğer insanların inançları ne olursa olsun, onlarla konuşabilmek ve kendini anlatabilmektir. İçinde yaşadığımız dini topluluklar da dahil olmak üzere, bütün insan topluluklarını aşan bir topluluk oluşturmamıza izin veren şeyde budur.

Öz

Reformcu Epistemoloji: Temel Unsurlar, İtirazlar ve Yeni Bakış Açıları

Çağdaş epistemoloji içerisinde, dışsalıcı, güvenilirli ve erdeme dayalı epistemolojik tartışmaların bir benzerini, dini epistemoloji içerisinde etkili bir şekilde yer edinen ve reformcu epistemoloji olarak bilinen yaklaşım üzerinden görebilmek mümkündür. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff ve William Alston gibi filozofların öne çıktığı bu yaklaşımın ana iddiası, kanıt ya da argümana dayanmaksızın, Tanrı'nın varlığına inanmanın bütünüyle doğru, rasyonel, makul ve güvenilir olacağı şeklindeki bir tezdır. Kanıtın, gerekçelendirme için zorunlu bir koşul olmadığı fikri, algısal deneyimlerin gerekçelendirilmesine benzer şekilde, dini deneyimlerin de öyle olduğu ve dolayısıyla, aynı epistemik statüye sahip olması gerektiğini öne süren, eşitlik tezine dayanır. İlk ortaya çıktığı günden bugüne, üzerinde çokça konuşulan ve tartışılan bir yaklaşım olan reformcu epistemoloji, özellikle son beş yıl içerisinde, oldukça farklı bir hale gelmiştir. Zira bu yaklaşımı, kanıtsalılıkla uyumlu, erdem epistemolojisiyle bağlantılı ve diğer teistik dinler üzerinden değerlendirilen yeni çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, bu makalede, reformcu epistemoloji ana hatlarıyla ele alınmıştır. Beraberinde, ona yöneltilen itirazlara değinilmiş ve sonrasında, bahsi geçen yenilik iddiaları soruşturulmaya çalışılmıştır. Son olarak, teistik inancın rasyonelitesiyle ilgili, farklı bir bakış açısı sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dini Epistemoloji, Reformcu Epistemoloji, Alvin Plantinga, Dışsalılık, Erdem Epistemolojisi.

Abstract**Reformed Epistemology: Basics, Objections, and New Perspectives**

In contemporary epistemology, it is possible to see a similar externalist, reliabilist, and virtue-based epistemological debate through the approach known as reformed epistemology, which has taken an effective place in religious epistemology. The main claim of this approach, in which philosophers such as Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, and William Alston come to the fore, is that believing in the existence of God without relying on evidence or argument would be completely correct, rational, reasonable, and reliable. The idea that evidence is not a necessary condition for justification is based on the parity thesis, which holds that in the same way that perceptual experiences are justified, so are religious experiences and, therefore, should have the same epistemic status. Reformed epistemology, which has been a much talked-about and debated approach since the day it first emerged, has become quite different, especially in the last five years. New studies have emerged that evaluate this approach as compatible with evidentialism, linked to virtue epistemology, and based on other theistic religions. Therefore, in this article, reformed epistemology is discussed in outline. Along with this, the objections against it were mentioned, and then the mentioned innovation claims were tried to be investigated. Finally, a different perspective is presented regarding the rationality of theistic belief.

Keywords: Religious Epistemology, Reformed Epistemology, Alvin Plantinga, Externalism, Virtue Epistemology.

Kaynakça

- Alsamaani, N. A. (2022). "Islamic Beliefs and Epistemic Defeaters: a Response to Baldwin and McNabb". *Sophia*, 445-456.
- Alston, W. P. (1983). "Christian Experience and Christian Belief". A. Plantinga, & N. Wolterstorff içinde, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Alvin Plantinga, N. W. (1983). *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. Notre Dame: Notre Dame University Press.
- Armstrong, D. (1973). *Belief, Truth and Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Audi, R. (2018). *Epistemoloji: Bilgi Teorisine Çağdaş Bir Giriş*. (M. Tuncel, Çev.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Baker, D.-P. (2005). "Plantinga's Reformed Epistemology: What's the Question?". *International Journal for Philosophy of Religion*, 77-103.
- Baldwin, E., & McNabb, T. (2019). *Plantingian Religious Epistemology and World Religions: Prospects and Problems*. London: The Rowman & Littlefield Publishing.
- Batak, K. (2008). "Epistemik İçselcilik ve Dışsalcılık". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39-84.
- Batak, K. (2015). *Tanrı'yı Bilmek: Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Batak, K. (2016). "Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 1-29.
- Batak, K. (2016). "Ernest Sosa'da Hayvani Bilgi ve Tefekkürü Bilgi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 225-255.
- Beilby, J. (2007). "Plantinga's Model of Warranted Christian Belief". D. Baker (Dü.) içinde, *Alvin Plantinga*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chisholm, R. (2010). "Bilgi Nedir?". H. Y. Başdemir (Dü.) içinde, *Epistemoloji: Temel Metinler*. Ankara: Hitit Yayınları.
- Clark, K. J., & Barrett, J. (2010). "Reformed Epistemology and the Cognitive Science of Religion". *Faith and Philosophy*, 500-513.
- Clifford, W. K. (2019). "Ethics of Belief". N. Levin (Dü.) içinde, *Philosophy of Western Religions: An Open Educational Resource*. CA: Far Press.
- DeRose, K. (2023, 08 21). "Are Christian Beliefs Properly Basic?". <https://campuspress.yale.edu/keithderose/are-christian-beliefs-properly-basic/>: <https://campuspress.yale.edu/keithderose/are-christian-beliefs-properly-basic/> adresinden alındı
- DeRose, K. (2023, 08 24). "Voodoo Epistemology". <https://campuspress.yale.edu/keithderose/voodoo-epistemology/> adresinden alındı

- Fales, E. (2003). "Alvin Plantinga's Warranted Christian Belief". *Nous*, 353-370.
- Feldman, R. (2003). *Epistemology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Feldman, R., & Conee, E. (2004). "Evidentialism". E. Conee, & R. Feldman (Dü) içinde, *Evidentialism: Essays in Epistemology*. New York: Oxford University Press.
- Greco, J. (1990). "Internalism and Epistemically Responsible Belief". *Synthese*, 245-277.
- Greco, J. (1997). "Catholics vs. Calvinists on Religious Knowledge". *American Catholic Philosophical Quarterly*, 13-34.
- Greco, J. (2010). "Virtue Epistemology". E. Sosa (Dü.) içinde, *A Companion to Epistemology*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Grigg, R. (1983). "Theism and Proper Basicity: A Response to Plantinga". *International Journal for Philosophy of Religion*, 123-127.
- Helm, P. (2004). "Natural Theology and the Sensus Divinitatis". P. Helm içinde, *John Calvin's Ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Kim, J. (2012). *Reformed Epistemology and the Problem of Religious Diversity: Proper Function, Epistemic Disagreement, and Christian Exclusivism*. Cambridge: James Clarke & Co.
- Kornblith, H. (2001). "Internalism and Externalism: A Brief Historical Introduction". H. Kornblith (Dü.) içinde, *Epistemology: Internalism and Externalism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Kvanvig, J. L. (1983). "The Evidentialist Objection". *American Philosophical Quarterly*, 47-55.
- Kvanvig, J. L. (1996). "Plantinga's Proper Function Theory of Warrant". J. L. Kvanvig içinde, *Warrant and Contemporary Epistemology*. Maryland: Rowman and Littlefield.
- Maitzen, S. (2006). "Divine Hiddenness and the Demographics of Theism". *Religious Studies*, 177-191.
- Marsh, J. (2008). "Do the Demographics of Theistic Belief Disconfirm Theism? A reply to Maitzen". *Religious Studies*, 465-471.
- Martin, M. (1992). *Atheism: A Philosophical Justification*. Philadelphia: Temple University Press.
- Mcallister, B., & Dougherty, T. (2019). "Reforming Reformed Epistemology: A New Take on The Sensus Divinitatis". *Religious Studies*, 537-557.
- McGrew, T. (2003). "A Defense of Classical Foundationalism". L. P. Pojman (Dü.) içinde, *The Theory of Knowledge: Classical and Contemporary Readings*. New York: Wadsworth.
- McLeod, M. S. (1983). "Alston's Parity Thesis". M. S. McLeod içinde, *Rationality and Theistic Belief: An Essay on Reformed Epistemology*. Ithaca: Cornell University Press.

- McLeod, M. S. (1993). "Plantinga's Parity Thesis". M. S. Leod içinde, *Rationality and Theistic Belief: An Essay on Reformed Epistemology*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mehdiyev, N. (2011). "Temelcilik". N. Mehdiyev (Dü.) içinde, *Çağdaş Epistemolojiye Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mehdiyev, N. (2011). "Gettier Sorununa Alternatif bir Yaklaşım: L. Zagzebski'nin Erdem Epistemolojisi". N. Mehdiyev (Dü.) içinde, *Çağdaş Epistemolojiye Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Miller, C. B. (2005). "Defeaters and the Basicity of Theistic Belief". R. v. Woudenberg (Dü.) içinde, *Basic Belief and Basic Knowledge: Papers in Epistemology*. Frankfurt: Ontos Verlag.
- Plantinga, A. (1967). *God and Other Minds*. Ithaca: Cornell University Press.
- Plantinga, A. (1981). "Is Belief in God Properly Basic?". *Nous*, 41-51.
- Plantinga, A. (1993). *Warrant and Proper Function*. New York: Oxford University Press.
- Plantinga, A. (1993). *Warrant: The Current Debate*. New York: Oxford University Press.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*. New York: Oxford University Press.
- Plantinga, A. (2010). "Theism, Atheism, Rationality". (F. A. (çev.), Dü., & F. Akdemir, Çev.) *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 285-294.
- Plantinga, A. (2015). *Knowledge and Christian Belief*. Michigan: Eermans Publishing.
- Plantinga, A. (2017). "Replies to My Commentators". D. Schönecker (Dü.) içinde, *Plantinga's Warranted Christian Belief: Critical Essays with a Reply by Alvin Plantinga*. Berlin: De Gruyter.
- Pritchard, D. (2005). "Reforming Reformed Epistemology". R. v. Woudenberg (Dü.) içinde, *Basic Belief and Basic Knowledge: Papers in Epistemology*. Frankfurt: Ontos Verlag.
- Pritchard, D. (2006). *What Is This Thing Called Knowledge*. New York: Routledge.
- Reçber, M. S. (2003). "Plantinga, Bilgi ve Doğru İşlevselcilik". *Felsefe Dünyası Dergisi*, s. 41-57.
- Sosa, E. (1993). "Review: Proper functionalism and virtue epistemology". *Nous*, 51-65.
- Sosa, E. (1995). "Intellectual Virtue in Perspective". E. Sosa (Dü.) içinde, *Knowledge in Perspective: Selected Essays in Epistemology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuggy, D. (2004). "Reid's Philosophy of Religion". R. v. Terence Guneo (Dü.) içinde, *The Cambridge Companion to Thomas Reid*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, J. B. (2021). "An Islamic Account of Reformed Epistemology". *Philosophy East and West*, 767-792.

- Umut, T. N. (2023). "Bilgiyi Ahlak Sahasında Konumlandırmak: Zagzebski'nin Erdem Teorisi". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6-35.
- Willard, J. (2003). "Plantinga's Epistemology of Religious Belief and the Problem of Religious Diversity". *Heythrop Journal*, 275-293.
- Wolterstorff, N. (1983). "Can Belief in God Be Rational If It Has No Foundations?". N. Wolterstorff, & A. Plantinga içinde, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. Notre Dame: Notre Dame University Press.
- Wolterstorff, N. (2001). *Thomas Reid and the Story of Epistemology*. New York: Cambridge University Press.
- Wolterstorff, N. (2009). "How Philosophical Theology Became Possible within the Analytic Tradition of Philosophy". M. C. Oliver D. Crisp (Dü.) içinde, *Analytic Theology: New Essays in the Philosophy of Theology*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolterstorff, N. (2017). "Epistemology of Religion". E. S. John Greco (Dü.) içinde, *The Blackwell Guide to Epistemology*. Oxford: Blackwell.
- Zagzebski, L. (1993). *Rational Faith: Catholic Responses to Reformed Epistemology*. Notre Dame: Notre Dame University Press.
- Zagzebski, L. (2007). "Intellectual Motivation and the Good of Truth". L. Zagzebski, & M. DePaul (Dü) içinde, *Intellectual Virtue Perspectives from Ethics and Epistemology*. New York: Oxford University Press.